

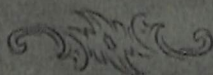
4436

ՀԻՐԱԿԻՈՅ ԳԵԶԵՆԷՆ

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆՔԻ ՄԸ ՀԻՄՆԱԼԻ ՓԱՌՈՒՄՔ

ԱՊՁԱՆՈՇՆԵՐԻ ՊԱՅՄԱՌՔԻՆ

ՏԻԿԵ ԵՐԵՐ Թ. ՄԱՐՏԻՉԱՆԻ

5(47.925)

V-80

1918

Տպագրւոյին Արամ Սեփանեան
ԱՂՍԳՈՒՆԴՐԻՈՒ

ՅՈՒՐՔԻՈՅ ԳԵՂԵՆԷՆ

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՄԸ
ՀՐԱՇԱԼԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՆԻ ՄԱՐԶԻ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԻ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԻ

Տիկին ԵՍԹԵՐ Թ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆԻ

9(47.925)
5-80
46

ԹՈՒՐԳԻՈՅ ԳԵՀԵՆԷՆ

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻԲԻ ՄԸ ՀՐԱՇԱԼԻ ՓԱՌՈՒՍՏԸ

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Տիկին ԵՍԹԵՐ Թ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆԻ

2004

1918

Տպագրութիւն Արամ Ասեփանեան
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

5518

1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184. 2185. 2186. 2187. 2188. 2189. 2190. 2191. 2192. 2193. 2194. 2195. 2196. 2197. 2198. 2199. 2200. 2201. 2202. 2203. 2204. 2205. 2206. 2207. 2208. 2209. 2210. 2211. 2212. 2213. 2214. 2215. 2216. 2217. 2218. 2219. 2220. 2221. 2222. 2223. 2224. 2225. 2226. 2227. 2228. 2229. 2230. 2231. 2232. 2233. 2234. 2235. 2236. 2237. 2238. 2239. 2240. 2241. 2242. 2243. 2244. 2245. 2246. 2247. 2248. 2249. 2250. 2251. 2252. 2253. 2254. 2255. 2256. 2257. 2258. 2259. 2260. 2261. 2262. 2263. 2264. 2265. 2266. 2267. 2268. 2269. 2270. 2271. 2272. 2273. 2274. 2275. 2276. 2277. 2278. 2279. 2280. 2281. 2282. 2283. 2284. 2285. 2286. 2287. 2288. 2289. 2290. 2291. 2292. 2293. 2294. 2295. 2296. 2297. 2298. 2299. 2300. 2301. 2302. 2303. 2304. 2305. 2306. 2307. 2308. 2309. 2310. 2311. 2312. 2313. 2314. 2315. 2316. 2317. 2318. 2319. 2320. 2321. 2322. 2323. 2324. 2325. 2326. 2327. 2328. 2329. 2330. 2331. 2332. 2333. 2334. 2335. 2336. 2337. 2338. 2339. 2340. 2341. 2342. 2343. 2344. 2345. 2346. 2347. 2348. 2349. 2350. 2351. 2352. 2353. 2354. 2355. 2356. 2357. 2358. 2359. 2360. 2361. 2362. 2363. 2364. 2365. 2366. 2367. 2368. 2369. 2370. 2371. 2372. 2373. 2374. 2375. 2376. 2377. 2378. 2379. 2380. 2381. 2382. 2383. 2384. 2385. 2386. 2387. 2388. 2389. 2390. 2391. 2392. 2393. 2394. 2395. 2396. 2397. 2398. 2399. 2400. 2401. 2402. 2403. 2404. 2405. 2406. 2407. 2408. 2409. 2410. 2411. 2412. 2413. 2414. 2415. 2416. 2417. 2418. 2419. 2420. 2421. 2422. 2423. 2424. 2425. 2426. 2427. 2428. 2429. 2430. 2431. 2432. 2433. 2434. 2435. 2436. 2437. 2438. 2439. 2440. 2441. 2442. 2443. 2444. 2445. 2446. 2447. 2448. 2449. 2450. 2451. 2452. 2453. 2454. 2455. 2456. 2457. 2458. 2459. 2460. 2461. 2462. 2463. 2464. 2465. 2466. 2467. 2468. 2469. 2470. 2471. 2472. 2473. 2474. 2475. 2476. 2477. 2478. 2479. 2480. 2481. 2482. 2483. 2484. 2485. 2486. 2487. 2488. 2489. 2490. 2491. 2492. 2493. 2494. 2495. 2496. 2497. 2498. 2499. 2500. 2501. 2502. 2503. 2504. 2505. 2506. 2507. 2508. 2509. 2510. 2511. 2512. 2513. 2514. 2515. 2516. 2517. 2518. 2519. 2520. 2521. 2522. 2523. 2524. 2525. 2526. 2527. 2528. 2529. 2530. 2531. 2532. 2533. 2534. 2535. 2536. 2537. 2538. 2539. 2540. 2541. 2542. 2543. 2544. 2545. 2546. 2547. 2548. 2549. 2550. 2551. 2552. 2553. 2554. 2555. 2556. 2557. 2558. 2559. 2560. 2561. 2562. 2563. 2564. 2565. 2566. 2567. 2568. 2569. 2570. 2571. 2572. 2573. 2574. 2575. 2576. 2577. 2578. 2579. 2580. 2581. 2582. 2583. 2584. 2585. 2586. 2587. 2588. 2589. 2590. 2591. 2592. 2593. 2594. 2595. 2596. 2597. 2598. 2599. 2600. 2601. 2602. 2603. 2604. 2605. 2606. 2607. 2608. 2609. 2610. 2611. 2612. 2613. 2614. 2615. 2616. 2617. 2618. 2619. 2620. 2621. 2622. 2623. 2624. 2625. 26

10503-57

Մինչ այս փոքր խումբը հիսթա-արեւել կր փախչէր, ուրիշ Հայեր ալ Պաղտաս կը հասնէին, որ դեռ նոր գաւառած էր Անգլիացիներէն: Ուրիշներ այիսի բնէն իրենց սեպհական պասմութիւնը, բայց Միջագետքի անգլիական ուժերուն հետ եղող արժանահաս քղքակցի՝ Պ. Էսմըն Բեն-

(*) Սոյն գրիկն անգլիերեն տպագրութեանը կը պատկանի այս 'Նախաբանը' զոր իր շահեկանութեանը համար քարգմանելով կը ներկայացնենք մեր ընթերցողներուն:

լրբի նամակը որ հրատարակուած է «Թայմզ»ի 21 յունիս 1917 թիւին մէջ, կ'իշխասակէ, Հայաստանի միւս մասերուն մէջ, Թուրքերու գործած նմանօրինակ սմարդի խժոժութիւններու բազմաթիւ դէպքեր:

Տիկին Մկրտչեան կը խօսի նաեւ՝ Գերմաններու անզգայ ընթացքին մասին, ընթացք մը որ՝ «ոնիրին դեմ աչք գոցել» կը բարգմանուի: Պ. Քենսլեր կ'ըսէ նաեւ մեզի, քի ինչպէս Հայկալի եւ Բաս-իւ-Ալիի մէջ գերման սպաներ սոնֆալով կը փախին սովի, սպանութեան եւ մահուան ուրուականներու հետ փոխ փոխ: «Միջամտելը անփափաքաւարութիւն է»: այս եր կարգախօսը: Բանը զոր ըմբռնեցինք բոլոր այս իրադարձութիւններուն մէջ, այն իրողութիւնն է, քի՛ աշխարհի մէջ տակաւին մարդկային կեդարանով ուրիշ հրէշներ կան, որոնց գիշախանձ արարները կո՛չ կ'ընեն փալափալքութեամբ մարդկութեան միացեալ ուժերուն, վերջ տալու համար անոնց գոյութեան:

Տիկին Մկրտչեանի պարզ տեղեկութիւններուն փոխանցելով նաեւ անոնք որոնք ստացուած են Պաղատակէն եւ ուրիշ տեղերէ, գեղեցիկն եւ անհեթեթի ամբաստանութիւն մը կը կազմեն բուրք կառավարութեան դեմ, որուն մեղքը պէտք է որ բաժնէ իր դաշնակից գերմանը:

Մարդկութեան պէտք չէ որ բոլորսուի մոռնալ այն բոլորը զոր վերջին երեք տարուան պատմութիւնը ի լոյս բերաւ: Զայրոյթի վայրկեանի մը մէջ մարդ կրնայ ոնիր մը գործած ըլլալ, որուն համար վերջը կարելի ըլլայ ներել: Բայց Թուրքը դարեւով շարունակած է իր վայրագ ընթացքը, արիւնի ու աւերի հետք մը ձգելով հոն՝ ուրիշ անցած է: Գերմանները երեք տարուան մէջ ապացուցած են, քի երբեք այնքան բնական դաշնակցութիւն մը չէ՛ եղած որքան իրենց եւ Թուրքին մէջ եղածը:

Մարդկութիւնը պէտք է որ շարունակէ կարողալ հետեւեալին նման տեղեկագիրներ, որովհետեւ միայն այդ կերպով է որ կարելի պիտի ըլլայ դրականօրէն ըմբռնել գոյութիւնը ա՛յն չարին որ մեր մէջն է:»

Կ Ո Չ

ՎԵՐԱԴՐՈՂ ԵԱՐԲԵՐԴՅԻՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՅԻՆԵՐՈՒՆ

Մէկը անոնցմէ որոնք գրեթէ հրաշքով ազատեցան Թուրքիա կոչուած դժոխքէն եւ ահանառեւ եղան անլուր խժոժութիւններու, այսօր հրապարակ կը հանեմ ինչ որ տեսայ եւ զոր Թուրքերը իրենց սովորական կեդծիքով մուծին մէջ պահել կը ջանան:

Չեզի համար գրեցի ի՛նչ որ տեսայ, ի՛նչ որ զգացի, ի՛նչ որ ինձի ներշնչեցին վերջին նայուածքը գընդակահար հայ զոհերուն, բոլոր տանջուողներուն, բոլոր առեւանդուած եւ բռնաբարուած ձեր քոյրերուն: Ինձի բառերն անգամ կը պակսին այսօր ճշտօրէն նկարագրելու համար այն բարբարոս միջոցները որոնցմով տանջելով, մորթալեքծ ընելով, այրելով փնացուցին իշարքերդի եւ Տիարպէքիւրի հայ մտաւորականութիւնը: Փար ու քանդ ըրին բոլոր սրբավայրերը եւ կամ սրբապղծեցին զանոնք:

Մեռնողները ամէնն ալ հերոսավայել վախճան մը ունեցան: Եղան որ իրենց ձեռքը մնացած տարրական զէնքերով իսկ ինքնապաշտպանութեան դիմեցին, պատուով մեռնելու համար: Խարբերդն ու Տիգրանակերտը իր շրջականերով անապատի վերածեցին, այրեցին բոլոր շէն գիւղերը, հայ տարր մը չթողուցին: Ամբողջ այս երկու վիշախեթներուն մէջ 10-12 տարեկանէն վեր հայ արուի մը չպիտի կրնաք հանդիպիլ այսօր, որոնցմէ ալ մեծ մասը արդէն իսկ իսլամացուցած կամ իսլամացընելու վրայ են:

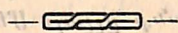
Ներկայ օրագրութիւնս — որ ամենապզտիկ գաղափար մը հազիւ իսկ կուտայ Թուրքերու գործած նախ-

ճիւղներուն մասին—հրատարակելու մէկ շարժառիթ միայն ունիմ, —Ամերիկա կամ այլուր ապրող բոլոր իմարեղցիներուն և Տիգրանակերտցիներուն խճմասանքին ու գիտակցութեանը կ'ըմբռնեմ, որ իմարեղցի և Տիգրանակերտի մէջ դեռ ապրող Հայ որդուկներու և այրիներու վիճակուած ճակատագրով զբաղուին ամէն բանէ առաջ, զանոնք ազատելու համար գոնէ: Դիմեցէ՛ք ամէն բարենպաստակ հաստատութեանց, նիւթապէս օգնելու համար իրենց: Չեր սիրտերուն մէջ բռնի թուրքերուն դէմ անեցուցէ՛ք վրէժի ատելութիւնը մեր հարիւր հազարաւոր զոհերուն: Անոնց հոգեվարքներուն, հրաշքով ազատած հայունհի մը, վերջին հիւստակն է որ ձեզի կը պատգամեմ այսօր, հրատարակելով այս քանի մը նօթերը....

Եսքեր Թովմաս Մկրտիչեան

Թիֆլիս-Ռուսիա

ԹՈՒՐԻՈՅ ԳԵՅՆԵՆ

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՄԷ ՀՐԱՇԱԼԻ ՓԱՍՈՒՍՏԸ

Սիրելի ամուսինս,

Երբ Թուրքիա պատերազմ յայտարարեց, արդէն արտասանման անցած էիք հրաշքով և պրծած—ինչպէս կ'ըսեն մեր Ռուսահայ եղբայրները—Թուրքիա կոչուած դժոխքէն: Պէյրութէն նաւ նստելէդ ժամ մը վերջը Պոլսէն քեզ ձերբակալելու խիստ հրաման մը եկած էր, բայց շատ ուշ:

Ես պիտի ջանամ որոշ և մեկին գիծերու մէջ քեզ տեղեկագրելու ինչ որ անցաւ բովանդակ հայութեան և մեր ընտանիքի գլխէն, անջատ մասերու մէջ խտացնել ջանալով այն ամէնը որ այսօր իսկ իրեւակայած ատեննիս, միշտ ամէն շա ալ կը սարսուցնէ:

Ամէն ինչ որ գիտենք, տեսած ենք և լսած արեւնաւատ անձերէ ու նշանակած մեր օրագրութեանը մէջ, քեզ կը գրեմ ի տեղեկութիւն: Սակայն դժբաղդաբար այդ եղածին մէկ հարիւրերորդն անգամ է:

Սիրելիս, Սատուծոյ կրակն էր որ թափած էր Հայուն վրայ, մարդ մարդու չէր կրնար օգնել, մարդ իր դրացիին տունը անգամ չէր համարձակեր երթալ: Ո՛հ, անաւոր օրեր էին, սոսկալի և անհղ օրեր էին այն օրերը երբ սկսաւ հալածանքն ու տարագրումը, ջարդն ու կոտորածը ընդհանուր հայութեան: Սիրելիս, շատ չարհարուեցանք, շատ տառապեցանք, շատ բաներ տես-

սանք և շատ բաներ քաշեցինք անհափ ծախքերով միասին: Մակայն և այնպէս գոհունակութիւնը ունիմ որ մեր անմեղ հայ ազգին չարչարանքին, սպանութեանն ու խաչելութեանը կատարեալ ականատես վրկաներ պիտի կարենանք ըլլալ: Մեր աչքերով տեսածը և արժանահաւատ անձերէ ու աղբիւրներէ քաղած տեղեկութիւններն ու ղէպքերը կը գրեմ, այսպէսով ճշմարտութիւնը երեւան հանելով արդարութեան դուռը հաքիայ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլանք: Եւ թէ՛ ալ հարկ անհրաժեշտ է որ այս պատմութիւնները գրուին, որպէսզի միայ թուրք ըսուած իմերու այդ անարդ ցեղին նողկալի արարքներուն ականատեսի վկայութիւնը, ազգայ սերունդներու և պատմութեան առջեւ յաւիտեանս խարանելու համար գերմանո-թուրքօքիւրտերու հակամարդկային, բարբարոսական, դադանային և դիւային ոճիրները:

Իւլիանեան Տիգրան էֆէնտի, Տիգրանակերտի կառավարական թարգմանը, Բրօֆ. Թէյնէքէճեանի միջոցաւ մեզ լուր ղրկած էր իյարբերդ՝ ըսելով թէ Տիգրանակերտի մէջ անգլիական հիւպատոսարանը խուզարկուած և հոն մեր ունեցած տունն ու այգին և ամէն բանը յարքունիս գրաւուած է, և թէ երկիւղ կայ որ իյարբերդի տունն ալ խուզարկուի: Մենք նախազգուշութիւն ձեռք առեր էինք, և բոլոր անգլիներէն գիրքերը, արքայական ընտանիքին լուսանկարները, քուստորագրութիւնդ կրող ամէն նամակ, որ կասկած կըրնար ներշնչել, ջերմոցը նետեցինք, զանոնք մօլիւրի վերածելու ստիպուած ըլլալով:

ՀԱՅԵՐԸ ՍԷՖԵՐՊԻՐԼԻՔԻ ՄԷՋ

Հայ ժողովուրդը՝ պատերազմին սկիզբները՝ իր բոլոր գասերով՝ անխտիր օգնեց թուրք կառավարու-

թեան, տրամադրելով իր բոլոր ֆիզիքական և բարոյական միջոցները, լայն լայն բանալով իր պարէնի բոլոր միջերջները: Երիտասարդ դասակարգը իբր զինուոր՝ նախանձելի ոյժ մըն էր բանակին մէջ, և թուրք զինուորները հաշտ աչքով չէին նայեր նոյն իսկ իրենց բովանդակ անձնուիրութեամբ ծառայող հայերուն: Հետեւեալ մանրագէտը չափէն աւելի յատկանշական է: Էնկէր փաշան, տաք կռիւի մը միջոցին, հեռագրոտակով զիտած առեւ, չորս հոգի միայն կը տեսնէ, որոնք կատաղօրէն կը կռուին, և չորս կը նշանակէ իր յուշատաղօրէն կը կռուին, և զորս կը նշանակէ իր յուշատաղօրէն կը կռուին: Բանակը պարտուած է: Մայրամուտին թուրք հրամանատարը իր պարտութիւնը կը վերագրէ կարգ մը զինուորներու: Էնկէր իր առջեւ կը կանչէ չորս հերոսները և կը տեսնէ որ Հալսե եւ. իւրաքանչիւրին կուտայ երեքական մէճիտ, «աֆէրիմ» մըն ալ աւելցնելով: Գրեթէ չկար փախտաւոր հայ զինուոր, և եթէ ըլլար իսկ, սլաութներու ամենաահաւորը վերապահուած էր անոր:

ԳԵՐՄԱՆ ՀԻԻՊԱՏՈՍԸ ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՄԷՋ

«Գաբրիէլիւսի»ներու ջնջումը անարեւելի էր ժողովուրդը: Խանութիւնները սպառնալիքի տակ միայն կը բանային իրենց խանութները և անհամբեր կ'սպասէին զանոնք գոցելու համար:

Գերման հիւպատոս մը, ուրիշ երկու գերման սպաներու հետ, Մեզրէի գերման միսիօնար Մր. Էյմընի առաջնորդութեամբ քաղաքին բոլոր շուկաները պտտեցաւ. կարգը եկաւ ամերիկեան Եփրատ Գօլէճը այցելելու: Հիւպատոսը տեսնելով հայ ուսանողները որոնք սրան կը լեցնէին, կ'այլալի պահ մը, և երբ Գօլէճին տնօրէնը յարգանք կը մօտենայ իրեն և կ'ըսէ. Can you speak English? (Կրնա՞ք անգլիերէն խօսիլ). վայրկեան մը տատամսելէ ետքը կը յարէ՝ I can speak Ameri-

can language (Ամերիկերէն կրնամ խօսիլ): Եւ դարձին թուրք սպաներուն դառնալով կը յայտարարէ: «Ինչո՞ւ համար այդքան զինուորացու երիտասարդներ կը տեսնեմ շուկաները: Գօլէճին բոլոր աշակերտներն ալ լաւ զինուորներ կ'ըլլան, իսկ չէնքը՝ ամէն յարմարութիւն ունի զօրանոց ըլլալու»: Քանի մը օր վերջ չէնքերը սկսան գրաւուիլ: Մը. Րիկզ խնդրեց որ գիշերօթիկ տղաց տեղերը չգրաւուին, բայց մերժուեցաւ: Անմիջապէս գիմեց ամերիկեան հիւպատոս Մը. Տավիսին, որ Մէլրէէն քաղաք եկաւ և այդ չէնքերը կնքեց ու դռնաց: Հետեւեալ օրը թուրք տալայ մը, արիւնարբու ֆեհալիմ, կուգայ և կը խորտակէ բոլոր կնիքները: Ամերիկեան հիւպատոսը անմիջապէս կը հեռագրէ Պօլիս Մը. Բիթին, որմէ կ'ստանայ հետեւեալ լակոնական պատասխանը միայն. «առայժմ՝ բան մը չենք կրնար ընել. մեր բոլոր գաղտնիքներն վիճակը նոյնն է»:

Կառավարութիւնը պիտի վճարողներէն նորէն սկըսաւ դանձել: Երկար ատենէ ի վեր պահանջած էր հայբողոքականներու ժողովարանը, զինուորներու համար, որու փոխարէն Մը. Րիկզ յօժարակամ տրամադրած էր իր չէնքերը: Սակայն ի վերջոյ, ժողովարանը առին բռնութեամբ և զայն հիւանդանոցի վերածեցին:

Թուրքերը «գաբիթիւլասիօն»ի ջնջումէն ծայր աւտիճան գոհ էին և բացէ ի բաց կը յայտարարէին. «այժմ կ'զգանք թէ անկախ պետութիւն մը կը կազմենք, և թէ մենք մեր տունին տէրն ենք և ուզածնիս կրնանք ընել»: Հայերը ամենն ալ ընկճուած էին, և մօտալուտ տխուր պատահարներու նախադգացումը սրտաբեկած էր զիրենք:

ԱՄԵԼԷ ԹԱՊՈՒՐԸ

Ամելէ թապուրը (գործաւոր բանակ) անուամբ՝ բոլոր հայ զինուորները համախմբեցին, պատերազմի դաշ-

տէն դուր, աշխատցնելու համար զանոնք ճամբաներու և կառավարութեան չէնքերու շինութեանց համար: Սիկիլները թէեւ լաւ վարուած են անոնց թուրք վերակացուները, բայց հետզհետէ անօրինակ խտուրթիւն մը կիրարկել սկսած են: Օր մը լսեցինք որ իարբերդէն չորս ժամ անդին, Հապուսի գիւղին մօտ աշխատող բանակը, որ կը բաղկանար 19, 20 և 21 տարեկան երիտասարդներէ, Մէլրէի «Կարմիր-Գօնաղ»ը բերած են, ճամբան ձեռնելով: Ատոնց մէջ էին Բոֆթէնէքէճեանի 19 և 21 տարեկան տղաքը: Ամենքն ալ փակած էին չէնքին մէջ և երեք օր անօթի ծարաւ ձրգած. խեղճերը ծարաւէն «ջուր, ջուր» կը պոռային, մինչեւ որ Մը. Էյմըն, լուր առած ըլլալով, զոյգերով ջուր հասցնել տուաւ՝ պատուհաններէն ներս տրուելու համար:

Այն օրը որ որոշած էին զանոնք Տիարպէքիւր զըրկելու, չէնքին դրան առջեւ կեցած էին երկու զինուորներ, ուրիշ դուրս ելլող ամէն երիտասարդի գըլխուն կամ վզին, ուր որ հանդիպէր, չորսական հարուած կ'իջեցունէին: Չաթալպաշեան Պ. Յովհաննէս և իր տիկինը եկած էին, իրենց զաւկին մեկնումը գոնէ տեսնելու: Հայրն ու մայրը ականատես կ'ըլլան այն լախտի չորս հարուածներուն, որոնք իրենց զաւկին գըլխուն կ'իջնէին: Նուրի կարմրած աչքերով կը գտունայ մօրը և կ'ըսէ. «Հայրս երբեք բան մը չ'իրցնու ընել ինծի համար»: Մայրը առանց կարենալ պատասխանելու, կը փղձկի և գետին կ'իյնայ մարած...:

Հիւսէյնիկցի երիտասարդ մը պատմեց, թէ ինչպէս զիրենք չորսական հոգի իրարու հետ կապած էին, և շրջապատած սուխուար զինուորներով: Երկու ժամէն՝ կապուած ձեռքերով տախտիկն առջեւ կոճակներուն տեղը պահած զմեկիով՝ հազիւ կը կարողանայ զինք կապող չուանը կտրել ու փախչիլ:

Հիւսէյնիկցի դերձակ Նշանը կը պատմէր, թէ ի՞նչ պէս վեց ժամու չափ ճամբայ կտրելէ վերջ, անոնց հրամանատար արիւնարբու գաղանը Քեաղիմ, փողի ձայնով հրաման կուտայ որ կարգով շարուին, ու յետոյ Նշան կ'ընէ ոստիկաններուն որպէսզի կրակեն անոնց վրայ... 1700 երիտասարդներ գետին կը փռուին հոն անկենդան: Յետոյ կը ձայնէ ըսելով որ ողջ մնացողները ոտքի ելլեն, թագաւորը ներում չ'որհնց: 120-130 հոգի ոտքի կ'ելլեն. այս անգամ նորէն կ'սկսին կրակել տարաբաղդ վերայդողներուն վրայ: Երրորդ անգամ, քիչ մը ժամանակ անցնելէ վերջ, միւսնոցն յանկերգը կը կրկնէ, և այս անգամ ոչ ոք ողջ մնացողներէն՝ ոտքի չ'ելլեր: Յետոյ ոստիկանները իրենց սուրիներու ծայրերովը մէկիկ մէկիկ աչքէ կ'անցընեն զանոնք: Այս միջոցին մէկ քանիները, որոնք ողջ մընացեր էին, փախչելու փորձեր կ'ընեն, և անոնցմէ մեծ մասը դետին կը փռուին. մէկ երկու հատը միայն ողջ կը ճողոպրին...

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՏԱՆՋԱՆՔՆԵՐԸ

ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

Ահաւասիկ նախ անունները այն պաշտօնականներուն որոնց աջակցութեամբ կատարուած են իշարբերդ վիւլայէթի բոլոր դժոխային խժդժութիւնները.

Մէղրէյի վալին՝ Զապիթ պէյ:

Գօլ-օրաուէի հրամանատար՝ Վէհալի պէյ:

Ալայ-գօմանտանի՝ Ֆէրիտ պէյ:

Փօլիս-միւտիլի՝ Րէշէթ պէյ:

Խարբերդի գայմագամը՝ Ասիմ պէյ:

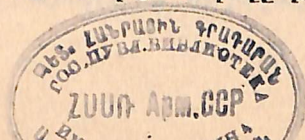
Խարբերդի փօլիս-գօմիսէրին՝ Ալի Րիզա էֆ. (տրիւնարբու գաղան և դահիճ):

Խարբերդի ոստիկան՝ հարիւրապետ Լէֆքի պէյ:

1915 ապրիլի սկիզբները սկսան իշարբերդ քաղաքի ձերբակալութիւնները: Նախ հաւաքեցին բոլոր հայ մտաւորականները, յետոյ վաճառականները, ապա հարուստ, պատուաւոր և աչքի զարնող բոլոր զասակարգը իշարբերդ քաղաքի, Մէղրէի (կեդրոն վիւլայէթի), և նաև շրջակայ բոլոր գիւղերու, ընդամենը երեք հազարէ աւելի ընտրեալ խումբ մը և բանտարկուեցան: Ասոնք իշարբերդ վիւլայէթի հայութեան օգէկը կը կազմէին: Բանտի մէջ անպատմելի տանջանքներու ենթարկուելէ վերջ, օր մըն ալ ճամբայ հանուեցան, իբր թէ Տիւրքանակերտ տարուելու համար: Ասոնց մէջ էր իշարբերդ վիւլայէթի Հայոց Առաջնորդ Պսակ վարդապետն ալ: Սակայն ճամբան, Պաղըր-Մատէնի մօտ, այդ անիծեալ օձապտոյտ ձորին մէջ ամէնն ալ կ'սպաննեն: Ոմանց վրայ կաղ թափելով ողջ ողջ այրած են, ուրիշներ գնդակով, սուրով, կացինով և քարերով սպաննած ու ջախջախած են: Այս կենդանի ողջակէզները տանող դահիճ ոստիկաններն ու զինուորները՝ ի դարձին շնական ամբարտաւանութեամբ պատմած են իրենց բոլոր ոճիրները: Ի մէջ այլոց ըսած են, թէ «էրմէնի Մուրախասը» Առաջնորդ Պսակ վարդապետը ոտքերէն ծառէ մը կախելով ողջ քերթած, մորթաղերծ ըրած են...:

1915 մայիս 1-ն էր, երբ մեր փողոցէն անցողին եփրատ Գօլէճին էն թանկագին բրօքէսէօրներէն՝ Յովհաննէս Պոնճիզանեանը, խումբ մը ոստիկաններով շրջապատուած, որոնցմէ ոմանք շալկած էին իր զիրքերը պարկերու մէջ լեցուցած: Քիչ յետոյ՝ նոյնպէս Պ. Աշուր Եռսուֆն ու Բրօֆ. Կարապետ Սօլիկեանը: Այս միջոցին էր որ յանկարծ, երէց որդինիս Երուանդը, չնչասպառ ներս մտաւ և ըսաւ թէ «Տէր վարդան քահանան, Բրօֆ. Նիկողոս Թէնէքէճեանը և դեռ չառ մը կարեւոր նախաւորութիւններ ձերբակալուած և ձերբակալուելու վրայ են, և թէ ամբողջ քաղաքը կը

10503-57

խուզարկեն: Չմոռնամ ըսելու ուր կատարեալ դահիճի մը գերը խաղաց մինչեւ վերջ Ալի Րիզա էֆէնտի:

Բոլոր զաւակներս հաւաքեցի և ամէնքս սկսանք աղօթել՝ բազկս տարած, բանտարկեալներու և ամբողջ ազգին համար: Արդէն մինչեւ կէս գիշեր քաղաքին մէջ աչքի զարնող մարդ չէին թողած՝ որ բանտարկուած չըլլար: Փօլիսները կ'ըսէին թէ շուտով ազատ պիտի արձակուին անոնք, մինչդեռ ընդհակառակը մնացին հոն: Երեք շաբաթի չափ հանգիստ էին անոնք, կրնային պատուհաններէն նշաններով խօսիլ իրենց պարագաներուն հետ կամ բարեւներ զրկել: Մեր փոքրիկ Արսէնիկը ատեն մը անոնց միակ միջոցը եղաւ հաղորդակցութեան համար՝ իրենց ընտանիքներուն հետ, ինչու որ մեծերը դուրս ելլելու, փողոցին մէջ երեւալու կը վախնային: Երեք շաբաթ յետոյ սկսան տանջանքները, իբր թէ գաղտնիք կորզելու համար: Նախ Բրօֆ. Թէնէքէճեանը, յետոյ Տէր Վարդանը և Բրօֆ. Պուճի. Թէնէքէճեանը, յետոյ Տէր Վարդանը և Բրօֆ. Պուճի. Թէնէքէճեանը նեղած ու չարչրկած են. մերկացուցած են զանոնք և խարազանած, ու յետոյ գլխիվայր կախած են արտաքնոցին մէջ. փետած են անոնց մօրուքն ու պեխերը, աքցանով անոնց միւր ճմլած են, այնպէս որ օրերով զո՛ւր տեղը «օգնութիւն, օգնութիւն» պօռացած են:

Տէսէք թէ ինչպէս տանջած են Բրօֆ. Թէնէքէճեանը: Բրօֆ. Կ. Սողիկեան պատմեց թէ, «մօրուքն ու պեխերը ա՛յնքան փետած էին որ, հակառակ երեսուն պիտիներ հետը ապրած ըլլալուս, երբ առջեւս եկաւ, չկրցայ ճանչնալ զինքը»: Փանակոծութիւնը չափ չուներ: Ձեռքերը և ոտքերը մամուլի մէջ սեղմելէ յետոյ, ոտքերուն եղունգները աքցանով քաշած փրցուցած են: Երկու երեսները գուլպայի ասեղներով ծակած և վերքերուն վրայ աղ ցանած են: Եռացած ջուրի մէջէն առնել տուած են հաւկիթները՝ իր ձեռքով, ու յետոյ զա-

նոնք իր հուներուն տակ դնել տուած են մինչեւ որ պաղին. յետոյ նորէն գլխիվայր կախած են երեք ժամ արտաքնոցին մէջ: Ողբի և լացի աղաղակները բանտին պատերը կը ճեղքէին, և այսպէս միայն ժողովուրդը կ'իմանար անցած դարձածը:

Բանտարկեալներուն եկած կերակուրները բանտապահները կ'ուտէին և խեղճերը ներսը անօթի կը մնային:

Բրօֆ. Ն. Թէնէքէճեանը, որ Ազգապետ էր իյարերիդ Վիլայէթի հայ բողոքականաց և նախագահ Վիլայէթի Հայ. Բար. Ընկ. մասնաճիւղին, ստիպած են որ սապէս ստորագրէ. «Հայ ազգին 575 տարեկանը քօմիթաճի է. հայերը գաղտնի դաւադրութիւններ կ'ընեն և թուրք այրերը հրացանով, իսկ կիները ածելիով պիտի սպաննեն»: Ո՛ր է է սպառնալիք ու տանջանք օգուտ չըներ: Այն ատեն բերել կուտան կարգ մը աղբ թափող մարդիկ և բրօֆէսէօրին բերնին մէջ միգել կուտան և ...: Յետոյ գլխուն վրայ անցուցած են կրակի մէջ կարմրած պղինձէ թաս, և այս պատճառաւ գլխուն մազերը թափած են և կաշին այրած:

Իր կինը՝ Տիկին Մարթա՝ ամերիկեան միսիօնարներուն զիմեց մէկէ աւելի անգամներ, որպէսզի միջնորդութիւն ընեն կառավարութեան մօտ, վերջ տալու համար այդ տանջանքներուն, ու երբ տեսաւ որ անոնք չէղոք կը մնան—յաւէտ բան չեն կրնար ընել—խնդրեց իշխանութենէն, որ փոխանակ այդ դժոխային տանջանքներուն ենթարկելու իր խեղճ ամուսինը, գէթ հրացանի գնդակով մը անոր կեանքին վերջ տան:

Բրօֆ. Յովհաննէս Պուճի. քանեանն ալ միեւնոյն տանջանքներուն կ'ենթարկեն: Սովորական չարչարանքները ի գործ դնելէ յետոյ, ոտքերուն եղունգները աքցանով կը քաշեն, և տաքցած երկաթով կը տաղեն վիրաւոր մասերը, այնպէս որ կը խեղագարի, և երբ

կը հարցնեն իրեն, թէ զէնքերդ ո՞ւր են. «զէնքերս, գլուխիս մէջ են անոնք» կը պատասխանէ: Անզգամները գլուխը մամուլի մէջ կը սեղմեն... Եւ երբ իր ախկիներ ամուսնին արիւնոտ լաթերը գերման միախօնար էյմընին կը ցուցնէ՝ ան իբր պատասխան կ'ըսէ. «ոչինչ կարող եմ ընել»:

Մարտիրոս էֆ. Մուրատեանը թրքական միեւնոյն տանջանքներուն կ'ենթարկեն: Նախ 1600 գաւազանի հարուած կուտան ընդմիջաբար, յետոյ աչքերը կը հանեն: Այս ողբալի վիճակին մէջ զինքը կը պտտցնեն վերի թաղին մէջ ու յետոյ նորէն բանա կ'առաջնորդեն. այս անգամ Ալի Բիւլա, փօլիս գոմիսերի, կիցի հարուածներու տակ կը սպաննէ զինքը: Հետեւեալ օրը, արիւնոտ կապերով, որուն վրայ սպաննուած էր ան, իր կնոջը կը զրկեն: Աստուան ժամը Յին (ը. ե.) առանց անտուկի թաղել կը հրամայեն, երեսն ի վար, որ քահանայն շտանէ անոր գէմքին այլափոխումը, բայց ան դարձեալ կարող կ'ըլլայ տեսնել անոր գէմքը, որ արջապով (քէզապ) այրուած էր:

Բրօֆ. Տօնապետ Լիւլէճեանին եղունգները քաշած հանած են, և մատները տաք երկաթով տաղած են, երկաթէ գամերու վրայ քաղցուցած ու յետոյ նստատեղին անելով կարտած են:

ԾԵՇԷՆ ՄԵՌՆՈՂՆԵՐԸ

Արմենակ թէրլէզեանը և Կարապետ Թաշճեանը այնքան ծեծած են որ մարմիննին ուռած է. յետոյ տաքած են թրքական հիւանդանոցը, ջարդ ու փշուր վիճակի մէջ, իբր թէ գործողութիւն կատարելու համար անոնց վրայ, երկու օր ետքը մնած էին: Պ. Թաշճեանին կիներ, որ յղի էր, երկու թեւերէն չուանով կը կախն ու չորս հինգ ժամ կը ծեծեն, որպէսզի պահուած զէնքերու տեղը ըսէ...

Խարբութիւն Գարութիւն էֆ. 500 ոսկի կուտայ՝ որպէսզի գնդակով սպաննեն զինքը, բայց այդ պատուաւոր մահը կը զլացուի այդ պատուական մարդուն: Նախ մէկ ձեռքը, յետոյ միւսը և այսպէս՝ անդամները հատիկ հատիկ կարտելով՝ տանջած չարչարած և այնպէս մեղցուցած են:

Գաղանճեան Հայկազն էֆ. հետս բռնուեցաւ վերջին անգամ, սակայն անիկա տարին, և յետոյ լսեցի թէ վիզը չուան ձգելով քանի մը ժամ փոփոցները քաշկըւտած և այնպէս խեղցումն ըրած են:

Վեր. Արմենակ Սիմօնեանը Հապուսիէն իջմէ՝ մեր գիւղը՝ կը տանին: Տասը օր սոսկալի տանջանքներով զինք և իջմէի հայ երեւելիները կը չարչարեն: Ականատես Տիկին Վարդեր պատմեց ինծի՝ թէ ամենուն ալ վիզը չուան ձգելով՝ ատաստալէն կախած են բոլորովին մերկ, այնպէս որ ոտքերնին գետնին հասնի, յետոյ ջուրը ձգուած բարակ ու գալար փայտերով կը ծեծեն անխնայ մինչև որ մարին, ապա վար կ'իջնցնեն՝ ջուր կը զարնեն երեսներն ու կ'իջնցնեն: Քիչ մը միջոց տալէն վերջ, նոյն գործողութիւնը կը կրկնուէր, և այսպէս կը շարունակուէր ժամերով, ու երբեմն ալ օրերով, մինչև որ մահանային այդ անմեղ զոհերը գաւազանի հարուածներու տակ:

Իջմէն ալ ջարդած են: Հապուսիէի այրերը իջմէ տարած և հոն եկեղեցիին մօտերը՝ տասն օրուան մէջ անլուր ջարջարանքներով սպաննած են չէնքի մը մէջ. ասոնց հետ կը գտնուէր քարոզիչ Պ. Սրտմ Սարաճեանն ալ:

Քէսրիկ գիւղէն ուրիշ ականատես մը Ե.՝ պատմեց ինծի թէ՝ ինք տեսած է որ, քանի մը զինուորներ խոշոր քար մը ձգելով՝ ուրիշ հեռու քաղաքէ մը հոն տաքադիր եկած անօթի և հիւանդ պառկած հայ կիսամերկ կնոջ մը գլխուն վրայ՝ ջախջախած են գայն, և իրենց

հրացանին երկաթ փողը ... խօթելով խղտեցին և բըզըքտեցին մինչև փոքը: Նոյն ատեն շնազայլերը կը պոռան եղեր, ըսելով՝ «ձեզի պէս չունենը կ'ապականեն այս տեղերը, ուստի սատկեցէք որ բեռ չըլլաք երկրին»:

Առաջ հրացանի գնդակով և սուրով կ'սպաննէին, բայց որովհետեւ այդ բաղդատարար գիւրին մահ կը բերէր, որը քաջի՛ հետեւաբար պատուաւոր մահ էր, և այդ ալ «ղաղի» ըլլալիքներուն միայն կը վայելէ եղեր, ուստի գազրեցուցին այդ կերպը: Արիւնարբու բորենիները սկսան դանակով, քարով, չուանով, փայտով, բահով, կացինով և ի՛նչ նուազ ու չարչարող գործիք ու միջոց որ կրնային գտնել և հնարել, անով չարչարեցին խեղճ Հայք, անոր անգամները զատ զատ, իրենց գոհերը աւելի տանջելու համար: Ու իրենք, այդ բորենիները, գազանօրէն կը ծիծաղէին ի տես այս աղեխարշ տեսարաններուն: Աստուած իմ, մարդս որչափ ինկած է մարդու մակարդակէն. բայց ո՛հ, ո՛չ. մեղանչել է մարդ կոչել այդ գազան ճիւղաները:

Հարիւրապետ Ոստիկան Շէֆքի՛ տառնուէինք և իրաստարգներ՝ բանա՛ր իրենց անկողիններուն մէջ խեղդած է իրարու կապելէ վերջ:

Սրտածմլիկ տեսարան մըն էր, երբ կէս գիշերին Բրօֆ. Մ. Որբերեանը գիշերնայ մը միայն հագած՝ կը տանէին բանա: Փողոցին մէջ իր կիներ և զաւակները աղիողորմ ճիշերով կը պոռային ու կուլային սիրտ կտրած կերպով, մինչ ծերունի գոքանջը՝ գողացող և վերամբարձ բազուկներով կ'աղաղակէր. «պիզի ես ըստան Ալլահ, աշաղը է՛ն» (ո՛վ մեզի ստեղծող արարիչ Աստուած՝ վա՛ր իջիր): Ոստիկանները կարեւորութիւն չէին տար լաց ու կոծի աղաղակներուն: Շատ չանցած՝ վեր. վարդան Ամիրխանեանն ալ ստաջնորդեցին բանա: Ասոնց առջեւ՝ Հաճի Յակոբ Ֆէրմանեան

նը մերկացուցած՝ կը ծեծեն մինչև որ մարի. յետոյ ջուր կը սրսկեն դէմքին վրայ՝ որպէսզի սթափի՝ ու ծեծը աւելի կատաղութեամբ կը շարունակեն. ասիկա կը կրկնեն երեք անգամ, պահուած գէնքերու տեղը հասկնալու համար. յետոյ զառնալով երկու անձերուն կ'ըսեն. «եթէ մինչև և՛ վաղը կէսօր բոլոր հայոց գէնքերը հոս չի բերէք և չի յանձնէք, ասկէ աւելի գէշ վիճակ մը պիտի ունենաք», ցոյց տալով Ֆէրմանեանի խոշտանգուած մարմինը:

Բրօֆ. Որբերեանը ամբողջ գիշերը զառանցանքով կ'անցընէ: Հետեւեալ առտու կառքով և երկու ոստիկաններու ընկերակցութեամբ Մեզրէի ամերիկեան հիւանդանոցը կը տանին: Վեր. Ամիրխանեանն ալ ութը օրի չափ մնալէ յետոյ, կը հիւանդանայ ծանրապէս:

Բրօֆ. Թէնէքէճեանը երեք չորս շաբաթի չափ տանջելէ վերջ, այլափոխուած վիճակի մը մէջ թուրքերուն առջև ցուցադրեցին ըսելով. «ահա ձեր թշնաւ մին...»: Սովորական տանջանքներով ալ չի շատանցան. ձեռքերը կը խարազանէին, ոտքերն ու կուրծքը կը պայտէին, ողջ ողջ կը քերծէին զինքը և շատ մը ուրիշ գոհեր՝ նոյնպէս:

Ամէն օր Պօլիս սուտղոռոյց տեղեկութիւններ կը հեռագրէին, իրենց կողմէ ստորագրուած, աւելցնելով որ «քօմիթաճիւթեան» վերաբերեալ յայտնութիւններ ըրած են: Արգիլեալ գէնքերու պատկերներ կը չինէին Հայքը գատապարտելու համար: Գաղափար մը տալու համար իրենց տեղեկագիրներու մասին, բաւական է յիշել հետեւեալը: Մարտիրոս էֆ. Մուրատեանը ծեծի տակ խենդեցած էր, և երբ իր տունը կը տանին որ ցոյց տայ պահուած գէնքերու տեղը, խեղճ մարդը որ գէնք չունէր, քանի մը վայրեր ցոյց կուտայ, զորս կը փորեն և ոչինչ կը գտնեն: Իբր արդիւնք Պօ-

լիս կը հաղորդեն թէ անագին քանակութեամբ զէնքեր գտած են...

ՁԷՆՔԵՐՈՒ ՀԱՒԱՔՈՒՄ

Բրօքէնթօրներու և ծանօթ անձնաւորութեանց վրայ իբրեւ զրուած խեղժութիւններէն անարեկած՝ ամէն ոք տունը տեղը մաքրած է այն ամէն բաներէն, որոնք կրնային կասկած ներշնչել: Մենք մեր բոլոր զարոյցական տեսարաններն անգամ այրած էինք: Երբ հանդիպէին քիմիաբանութեան գիրքի մը, կ'ըսէին. «հա՛, ասիկա պոմպա չինեղ սորվեցնելու կը ծառայէ»: Մուսկետիկ մը կը պոռար ամէն ուր փողոցները, բնելով թէ ամէն հայ պարտաւոր է ունեցած զէնքերը կառավարութեան յանձնել: Ամէն ո՞ր նորանոր անձեր կը ձերբակալուէին, որպէս զէնք ունեցող: Արտօնութեամբ անցեալին մէջ զինավաճառ եղողները, ամէնքը բանադրած էին և ծանր տուգանքի կ'ենթարկէին: Շատեր ծեծէ և չարչարանքէ ստիպուած՝ իրենց տունը լուր կը զրկէին, որպէսզի թուրք զրացիներէ զէնք գնեն և յանձնեն կառավարութեան ազատուիլ կարենալու համար:

Տուները կը խուղարկէին, կասկածած տեղերնին մէկ երկու կանգուն կը փորէին, պատերը կը ծակէին, տախտակամածները կը քակէին, զէնք գտնելու պատրուակին տակ: Խուղարկութեանց ատեն ինչ որ աչքի զարնող բան մը տեսնէին, միասին կը տանէին:

Նախազգուշութեան համար մեր թանկագին իրերը ամերիկացի ըմշկուհի Տօք. Փարմըլէնց տունը տարինք պահել տալու համար, սակայն երկու օր յետոյ վերադարձուեցան մեզ. ամերիկեան հիւպատոսը արգելած էր իր հպատակներուն ու և է հայու ստացուածքին պահպանութիւն ընել:

Կառավարութիւնը գոհ չեղաւ իր հաւաքածներէն:

Քանի մը թուրք պաշտօնեաներ և Մր. էյմըն բեմին վրայէն կ'երէնուն՝ բնելով. «եթէ ձեր բոլոր զէնքերը յանձնէք կառավարութեան, ձեր բոլոր բանտարկեալները ազատ պիտի արձակուին»: Մր. էյմըն կ'երդնուր յանուն քրիստոնէական կրօնին, թէ ոչ մէկ վնաս պիտի ըլլար ու և է անձի: Փոփոք որսի հրացաններն անգամ յանձնուեցան իրենց: Օր մը լուր հանեցին թէ բոլոր բանտարկեալները ազատ պիտի արձակեն. հետեւեալ օրը՝ «Մէզրէի մէջ և թիւստաւուն պոմպաներ գտնուած են»: Ահեղի էր ժողովուրդին կրած անձկութիւնն ու չարչարանքը...

ԱՔՍՈՐ-ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1915 յունիս 20ին կիրակի երեկոյ, լուր տարածուեցաւ քաղաքին մէջ թէ բոլոր բանտարկեալները Մէզրէ պիտի փոխադրուին, գերման քննիչներու առջև դատուելու համար, և երբ անմեղ ըլլալին ստուգուի, ազատ պիտի արձակուին: Ամէն ոք լաւ գիտէր թէ Գերմանները որոշած են Հայերը իրենց բնավայրին մէջ բնաջնջել: Կսած էին որ էրլրումի գերման հիւպատոսը առաջինը եղած էր, որ հայ աղջիկ մը առեւտնեցած էր: Ամէն տեղ Գերմանները՝ թուրքերուն չափ վայրսգ գտնուած են Հայոց հանգէպ:

Բանտարկեալներու պարագաները հրաման ազած էին որ վերջին անգամ իրենց սիրելիները տեսնեն: Հոս կարելի չէ նկարագրել զրջով ինչպէս որ եղաւ տեսակցութիւնը—վերջին տեսակցութիւնը անոնց... Ոչ մէկ բառ փոխանակելու իրաւունք ունէին... ամէնուն աչքերէն արցունքը կը հոսէր... ամենքն ալ կմախք դարձած էին... հօր մը միայն՝ Մալեմէզեանին՝ արտօնուեցաւ որ իր իննամսեայ մանկիկը համբուրէ... և որուն հասկնալի ձայնով մը ըսած հետեւեալ խօս-

քերը միայն լսեցինք. «անուշիկա, Յիսուսի պէս չար-
չարեցին մեզի...»: Նոյն գիշերը բոլորն ալ Մէզրէ վո-
խադրուեցան:

Յունիս 23, չորեքշաբթի կէսօրին, մեր դրացիին
քովէն տուն եկայ գունաթափ, և զաւակներս հաւա-
քեցի որ աղօթենք, զի աղօթքէն զատ սփոփանքի ու-
րիշ միջոց չկար: Արաքսին ըսաւ. «մա՛յր, գունաթափ
ըլլալէդ և արտայայտուելու եղանակէդ յայտնի է որ
մեր ազգը իր ամենէն ճգնաժամային վայրկեաններէն
մին կ'անցընէ»: Կ'զգայինք որ անհելի կոտորած մը
կ'սպասէր մեզի:

Աքսորէն առաջ բանտարկեալներուն գրգռները
խռզարկած և առած էին ինչ որ կար, անշուշտ ճամ-
բան քիւրտներուն ձեռքը բան մը չի ձգելու կանխառ-
գութեամբ: Ամենէն շատ գանակոծուածները կառքե-
րով ճամբայ հանեցին, բայց կէս ժամ չանցած կառ-
քերը վերադարձեր էին արդէն: Հինգշաբթի ցերեկը
գիշերուան չափ լուռ էր. փողոցներուն մէջ ո՛չ մէկ հայ
չէր երեւար, բացի պզտիկ տղաքներէ որոնք իրենց
պարագաներուն արիւնջուայ հագուստները տուն կը
բերէին գլխահակ...:

Յունիս 24ին մունետիկ մը կը պոռար Մէզրէի մէջ
թէ կարգը եկած է կիներն ու աղջիկներն ալ աքսորե-
լու: Մէզրէցիք պէտք էր ճամբայ ելլէին յուլիս 1ին,
2ին և 3ին՝ դէպի արաբական անապատները: Յուլիս
1ին խմբակ մը միայն զրկած էին. իսկ շաբաթ օրը 3ին,
հարուստ դասակարգէն հազար ընտանիք. ասոնց լացն
ու կոծը երկինք ու գետին կը թնդացնէին...: Իբր թէ
ասոնք ամենաապահով պայմաններու մէջ և հսկողու-
թեան տակ պիտի երթային:

Յուլիս 1ին էր որ հրաման ելաւ թուրք կառա-
վարութենէն որ իյարքերդ քաղաքի հայերը շուտով
պատրաստուին տարագրուելու: «Եաֆթա»ներ փակ-

ցուեցան հայոց թաղերու բոլոր փողոցները: Նոյն ա-
տեն Փօթօ-Գատիր անուն պէլէտիյէի մունետիկը բարձ-
րաձայն կը պոռար՝ իշխանութեան հրամանը հաղորդե-
լով՝ որ էր. «բոլոր հայերը մեծ ու պզտիկ պատրաստ
ըլլան Ուրֆա երթալու»: Ամբողջ ժողովուրդը տակա-
ւին միամիտ էր, և անգիտակ գիւնապիտակաւ, այս
աճապարութեան, որուն զոհը ըլլալու դատապար-
տուած էինք ազգովին: Դէպք մը յանկարծ և անակըն-
կալօրէն եկաւ բանալու ամէն յարանուանութիւննե-
րու և քրիստոնեայ համայնքին աչքն ու միտքը:

Այդ օրերն էր որ յանկարծ էրզրումի հայ տարա-
գիրներու բեկորները՝ ամենաթշուառ վիճակի մէջ իյար-
քերդ հասան, ու պատմեցին իրենց գլխուն եկած ձիւնն
ու փորձանքը. թէ ինչպէս թուրք իշխանութեան վե-
րին հրամանով զիրենք տարագիր «եէսիր» տանող ու-
սիկաններն ու զինուորները՝ ճամբան էրիկ մարդիկը
զատեցին իրենց կիներէն և հոգեհատորներէն ու չա-
րաչար սպաննեցին, թէ գեղանի աղջիկներ, հարուստ
կիներ յափշտակուեցան և թուրքերու հարէմները զար-
գարելու տարուեցան. թէ ճամբու ամբողջ տեւողու-
թեանը մէջ շարունակ ենթակայ ու նշաւակ էին զիւ-
րենք քշողներու, և անցած տեղերու թուրքերուն ա-
ւազակաբարոյ կատաղութեանը, զաղանութեանը և ա-
մենաաղտոտ հաճոյքին...: Թէ շատ մը կիներ ու աղ-
ջիկներ իրենց պատիւը՝ նահատակուած սիրելիներուն
արեամբը կարմիր ներկուած դահլիճներու մոլեգին տըռ-
փանքէն ազատելու համար՝ Եփրատն ու Մուրատը նետ-
ուեցան և խեղդամահ եղան...: շատեր ալ ժայռերէ վար
զահալիթեցան և սուրբ մնացին: Այս և ասոր պէս սըր-
տամորմոք պատմութիւնները երբ լսեց իյարքերդցին
կենդանի մեռեալներու բերնէն, ալ զաղանիք չի մնաց
իրեն համար: Հասկցաւ և ըմբռնեց գլխուն գալիք ձիւնն
ու բորեանը, և զարհուրեցաւ ու հոգին մարեցաւ իր մէ-

Ղը: Ամբողջ հայութիւնը լաց ու կոծի և սարսափի մատնուեցաւ:

Յուլիս 4ին Հիւսէյնիկի հայութիւնը առանց բազմութեան ճամբայ հանեցին, սակայն քաղաքէն հեռանալուն պէս՝ այրերը՝ կիներէն զատելով սպաննեցին անլուր տանջանքներով: Գեղանի կիներն ու աղջիկները առեւանգուեցան դայմագամիւն, հազարապետիւն և թուրք սպաներու ձեռքով, իսկ մնացեալները Տէր-Զօր Ղըրկեցին:

Յուլիս 5ին քաղաքը մուսնետիկ պոռաց որ ժողովուրդը պատրաստ ըլլայ ամսոյն 8ին ճամբայ ելլելու զէպի Արաբիա: Քիչերը միայն ախուր էին, զի կը կարծէին այսպէսով ազատիլ թուրքերու խռովութիւններէն: Թաքստոցի մէջ եղող բոլոր այրերը՝ մէջտեղ եւ լան, և նոյն օրը մինչեւ 15 տարեկանները աքսորի համար ճամբայ հանեցին: Նոյն իրիկունը թուրքերը ցընծութեամբ կը պոռային. «Եիւզ պին տիւշման գըրըլտը, տիւշման քէստիք, տիւշման գըրըլտը» — «հարիւր հազար թշնամի կոտորուեցաւ, կտրեցինք, փճացուցինք»: Այդ օրը տեսանք շուարած հայ կիներ որոնք հացի ծըրար մը գրկած՝ մեր փողոցէն զէպի լեռ կը բարձրանային «տարին... տարին» պոռալով: Ասոնք խելազարած մայրեր և կիներ էին, որոնք կը ջանային ու տիկաններով չըջապատուած աքսորական խումբերուն հասնիլ: Ամէն խումբ չորսական էր, իրարու կապուած, որոնք նոյն օրը կը սպաննէին:

Յուլիս 7ին ծերերն ու հիւանդներն ալ չի խնայեցին, ծեծելով փողոցներուն մէջ քաշկռտելով. ասոնց մէջ կային Պէննէեան Յակօբ և Գալնեան Սարգիս աղաները: Ատկէ վերջ մուսնետիկը պոռաց ըսելով որ ա՛լ բան մը չկայ. քանի մը պահուած այրեր ալ որ կային՝ մէջտեղ ելան, բայց անմիջապէս անոնք ալ տաւրին սպաննուեցան:

Կիներ՝ ի տես այս ահարկու տեսարանին՝ յուսահատած, իրենք իրենցմէ զուրս ելած, անգամ մը խուժեցին կառավարչատունը՝ պոռալով. «մեզ հո՛ս ջարդեցէ՛ք, բայց աքսոր մի՛ ղրկէք. մենք կիներս, այսքան պզտիկներ ունինք, ո՛ւր պիտի երթանք»:

Վեսիֆէ անուամբ թուղթ մը հանեց կառավարութիւնը. զայն ունեցողը աքսորէ զերծ պիտի մնար: Ասիկա քանի մը օրուան համար էր միայն, և կաշառք տուողը միայն կրնար ունենալ զայն:

Իբր թէ մնալու իրաւունք ունէին՝

1. Մանր երախայ ունեցողները:
2. Տասներեք տարեկանէն վար եղող մանչերը:
3. Արհեստաւորները իրենց ընտանիքով:
4. Յղի կիներէն անոնք որ ծննդաբերութեան մօտ են:

5. Զինուորականներու (բժիշկ, սպա, ևն.) ընտանիքները: Վեսիֆէն ձեռք ձգողը պէտք էր աչքի չերեւնար, այլապէս՝ անմիջապէս աքսորի և մահուան ճամբան պատրաստ էր:

Ամերիկացի միախոնարները իրենց շէնքերը բացին, որպէսզի հայերը իրենց գոյքերը կարենան պահել ձոն, սակայն կառավարութիւնը արգիլեց և ոստիկանական հսկողութեան տակ առաւ, թոյլ չտալու համար որ բան մը ներս առնուի կամ զուրս հանուի:

Մը. Բիկզ, Տքթ. Փարմըլին և Միս Հարլի փափաքեցան իյարբերոցիներու աքսորանքին միանալ, բայց չի թողուցին: Տքթ. Փարմըլին տունէ տուն պտտելով զեղեր բաժնեց ճամբորդութեան մէջ գործածուելու համար, նաև զրամ և ճամբու համար ուտելիք. ինչ որ կրնային տալ՝ տուին:

Կիներ՝ յաճախ եկան ինձմէ խորհուրդ հարցնել թրքաճալու համար: Ուրախ եմ ըսելու որ ոչ ոք չի գործադրեց զայն. նախընտրեցին Հայ և Քրիստոնէայ մեռնիլ...:

ՄԵՐ ՏՍՆ ԱՔՍՈՐԸ

Կարգը ինձի և վեց զաւակներուս եկաւ. փախելով ազատելու ճար չկար: Ամերիկեան միախօնարութիւնը ինք իրեն չէր կրնար օգնել, անոնք ալ հայերու պէս ամբած ու ցամքած էին: Միսիս Հէնրի Րիկզ հրեշտակի մը պէս կ'օգնէր, կը մխիթարէր որու որ կրնար: Ամերիկեան հիւպատոսը ոչ իսկ իր հպատակներուն կրցաւ օգնել ու ազատել: Գերման միախօնարութիւնը, որ լըրտեսութեան ժահրոտ բոյնն էր, և որուն պետն էր Մր. Էյմըն — գերման սպայ մը — դիւային հաճոյքով կը դիտէր Հայերու տարագրումը, կոտորածն ու ջարդը, և փոխանակ օգնելու, գթութեան ձեռք երկնցնելու իրեն դիմողներուն, զուրս կը վռնտէր զանոնք: Մր. Էյմըն մէկէ աւելի անգամներ յանդիմանեց և սաստեց զուրկերիացի գթութեան քոյրերը, որոնք գերման միախօնարութեան պաշտօնի մէջ էին, սպառնալով մատնել, յանձնել զանոնք թուրք իշխանութեան, եթէ հայերը ընդունին և պաշտպանեն: Ես ու վեց զաւակներս անգըթօրէն վռնտուեցանք ու զուրս ձգուեցանք աս լրտես վասակէն՝ երբ հազիւ դահիճներու ձեռքէն ազատելով փախած գթութեան քոյրերու քով ապաստանած էինք: Ահա Աւետարանի լուսավառ պատմութեան հազնող այս լրտես գերման միախօնարին հոգեբանութիւնը — made in Germany:

Մինչ այս ամէնը տեղի կ'ունենար անօրինակ խլատութեամբ, իսլամ բարեկամդ վ., լուր կը զրկէր մեզի թէ չի վախճանք, մեզի համար բան մը չկայ. կարեւորութիւն չէի տար, ըսելով որ թուրքը միշտ թուրք է. սակայն երբ ամէն բան ստուգեցի, անձամբ դացի այդ բարեկամներուդ վ. և Բ.ին, ըսելու համար թէ աքսորի չեմ երթար: Իրենց թելադրանքով և աջակցու-

Տիկին Եսթեր Թ. Միլսթեյնի հետ իւր վեց զաւակները

Թեամբ յաջողեցայ մեծ դժուարութեամբ վեսիգա մը ձեռք ձգել: Օր մը սակայն տասներեք ոստիկաններ, մուստիկ մը հետերնին, մեր փողոցը կը պուային. «Ամէն մարդ պէտք է իր դուռը բանայ, որ ունեցած ստացուածքը ծախենք: Վաղը այս ատեն բոլոր տուները պիտի կնքենք և ոչ ոք բան մը չպիտի կրնայ տանիլ»: Ու սկսան մէկիկ մէկիկ դուռները զարնել: Մեր կարգին մենք ալ մեր դռները յայցինք. ամէն ինչ մեռած գնով կ'աւնէին. քիչ վերջ ալ թուրք կիներ կուգային բացէ ի բաց թալլելու համար: Օր մըն ալ մեր տան վրայ գրեցին՝ ախո՛ր: Երբ պզտիկ մանչս, Արսէնիկը, վեսիգան ցոյց տուաւ, «Սուլթանը ասկէ աւելի նոր հրամաններ ունի»... պատասխանուեցաւ: Գրեթէ բան մը մնացած չէր մեր տունը: Արդէն Պուսոյ իշխանութիւնը քեզ մահուան դատապարտած, ուստի ձերակալման խիստ հրամանագիր հանած էր քեզի դէմ՝ պատերազմի նախօրեակին. և երբ իմացաւ որ արտասահման անցած ես, Տիգրանակերտի իշխանութիւնը վերին հրամանաւ յարքունիս կը գրաւէ այնտեղի տունը, այգին և մեր բոլոր ունեցածը: Հոս ալ ի նարբերդ՝ քանիցս սրբապրում էր մեր տունը՝ ինչպէս ուրիշներունը, այնպէս որ մեր թուրք բարեկամը կ'ըսէր: «Եիմակ ալ բուրժուապետական ուժի հոս չըլլար...»:

ՔԻՒՐՏԻՍՏԱՆՅԻ ՉՈՐՍ ՀԱՐՍԵՐԸ

Տիկնայք Ամիրխանեան, Տէր Ղազարեան և փլիպպոսեան աճապարանքով մօտս եկան: Այս վերջնոյն կեսուրը ըսեր է թէ՛ Քիւրտիստանցիք ասորի են, և հետեւաբար զիմած էին ասորիներու եկեղեցին՝ ճշգրտութեամբ համար, բայց միայն փլիպպոսեանց ասորի ըլլալը վաւերացուցած են:

նարուհիի մը, Թանթի կատարինէի, աղջկանց որբանուցը կը մնային աքսոր չերթալու համար: Եղօյեան շատ ուրախ էր այս կարգադրութեան համար՝ ինչ որ շատ կարճատեւ եղաւ: Մը. էյմըն լուր զրկած էր, երբ մենք 4 օրի չափ վեր. Եղօյեանի մօտ էինք, ըսելով թէ «Եթէ Տիկին Եսթեր իր զաւակներով կառավարութենէն փնտռուին» պատասխանատուն ինք չէ»: Ստիպուած հետաքանք անկէ. մեր բաժանման ատեն Պատ. Ասաւ տուր տղու մը պէս կուլար:

Տքթ. Էթքինսընը սակայն մեզի սիրով ընդունեցաւ. մեր փոքրիկները իր'ններուն խաղընկեր ըլլաւ: Հիւանդանոցը կը լեցուէր փախստական հայ կիներով և աղջիկներով: Տօքթօրը յօժարակամ կ'ընդունէր զանոնք, որոնց թիւը երկու հարիւրի կը հասնէր. ասոնցմէ զատ հարիւրի չափ ալ վիրաւոր թուրք զինուորացիներ կային:

Բժիշկը զիս և վեր. Ամիրխանեանը այդ երկու հարիւր հոգինոց հայերու բազմութեան հակող կարգեց, որոնք հոն կը մնային «հիւանդանոցի աշխատաւոր» անուան տակ: Մէկը չէր համարձակեր դուրս ելլել և աչքի երեւալ: Զենոքը մառանը կ'աշխատէր բժիշկին տըղուն հետ, Արսէնիկը էշով ջուր կը կրէր, Երուանդը զեղագործի օգնական էր, Արաքսն ալ հիւանդապահ: Ամենքս ալ գործ մը, զբաղում մը ունէինք:

Յուլիս 18ի կիրակի առաւօտը, հիւանդանոցի հիւսիսային կողմի ճամբայէն անցաւ իյարբերդ քաղաքի վերի թաղի աքսորականներու կարաւանը: Հակառակ բժիշկին խիստ պատուէրներուն, որ մարդ գուրս չեկէ գիտելու, շատերը գիտեցին իրենց ծնողներուն վերջին անցքը...: Ամերիկացի հիւանդապահուհիները ուրոնք մօտէն տեսան անցքը, կը պատմէին թէ կիները իրենց դէմքը ծածկած էին և շալվար հագած. շատերը հետիոտն և ոմանք էշու վրայ հեծած էին, քանզի փո-

խաղրութեան ուրիշ միջոց չկար: Պղտիկները ճամբան կանգ կ'առնէին «ա՛լ յոգնեցանք մայրիկ» գոչելով արտասուագին, բայց ոստիկաններու խոժոռ նայուածքը և խարազանի հարուածները զիրենք քալել կ'ստիպէր, և կամ մարած կ'իյնային...: Եփրատ Գօլէճի ուսուցչուհիները բոլորն ալ երեսնին ծածկած էին սեւ շղարշով: Հիւանդապահուհիներէն միոյն հարցման՝ երկուքը պատասխանեցին ըսելով, մին՝ թէ ինք Զարուհի Պէննէեանն է, և միւսը՝ Մարիամ Թաշճեանը: Նոյն շարթուն անցան այդ ճամբէն իյարբերդի միւս թաղերու աքսորականները:

Թուրքերը սակայն ուշադրութեան առարկայ ըրին հիւանդանոցին մէջ ապրող Հայոց բազմութիւնը: Տքթ. Էթքինսըն վախճալով որ մի' գուցէ հիւանդանոցին մէջ եղող հայ երիտասարդներու կեանքը վտանգուի, մասնաւոր խոշոր սենեակ մը յատկացուց անոնց իր տան մէջ: Ի վերջոյ հիւանդանոցն ալ պաշարեցին: Երբ Միս Բէմբէլին դիմեցի, ան իր ննջարանին բանալիները տուաւ և հրամայեց որ ամենքս ալ հոն փոխադրուինք, մինչեւ որ ամերիկեան հիւպատոսէն լուր մը բերէ: Զաւակներս փնտռելու հետամուտ էի, երբ Հէնրի շնչասպառ եկաւ լուր տալու թէ՝ Երուանդն ու Արսէնը շատ ապահով տեղ մը պահուած են, և թէ մենք ալ մեզի նշանակուած տեղը երթանք շուտով: Գիշերը յառաջացած էր երբ Միս Բէմբէլ եկաւ որ ամենքս ալ պատրաստուինք ամերիկեան հիւպատոսարանը երթալու: Տասը ըռպէ չանցած՝ ես զաւակներովս, Տքթ. և տիկին Էթքինսըն ու Միս Բէմբէլ հիւանդանոցին թուրք պաշտօնէին ընկերակցութեամբ հիւպատոսարան գացինք: Այի ի բերան մնացեր էինք, որովհետեւ հիւպատոսը աքսորի ատեններուն, իմ ամէն գիմուհներուս միեւնոյն պատասխանը տուած էր. «I can't do any thing, ոչինչ չեմ կրնար ընել»: Այս պարագան շատ գեշ ազդած էր

մեր վրայ: Ձեր մեկնումին ատեն դուն և անդլիական քօնսիւլը մեզ իրեն յանձնեցիք, սակայն ինք միշտ կ'ըսէր թէ «ամէն բան փոխուած է, ես ձեզ օգնել չեմ կրնար»: Եւ հիմա գիշերանց իր տունը կ'երթայինք: Մէկէ աւելի անգամներ ճամբու պահակները մեզի կեցողին, բայց թուրք պաշտօնականները փախուքներուն վրայ թոյլ տուին մեզի անցնիլ: Գիշերը կապերտի մը վրայ անցուցինք եօթը հոգի, բարակ վերմակով մը ծածկուած: Աւտուն երբ պատուհանը բացինք, գիւակներու հոտը հովը մեզի կը բերէր, զմեզ հիւանդացնելու աստիճան: Մեր երեք տղաքն ու Բրօֆ. Լիւլէճեանը վերնայարկին մէջ սենեակ մը փակուած մնացած էին ցորեկը, և իրիկունները միայն պարտէզ կ'իջնէին օդ առնելու համար:

Բրօֆ. Լիւլէճեան իրիկուն մը պատմեց թէ ինչպէս իրենք աղատ մնացին ընտանիքով, կոտորածէն ու աքսորէն: Միս Բէմբէլ — թէեւ Սկովտացի, բայց կառավարութիւնը զինքը իբր Ամերիկացի կը ճանչնար — օր մը կը յայտնէ իրեն թէ «ինք կը սիրէ իր եղբայրը՝ Լեւոնը, և ասոր համար կ'ուզէ ազատել իրենց ամբողջ գերդաստանը. ու եթէ թոյլատրէք, կ'աւելցնէ, նշանուինք իր հետ, ոչ թէ ամուսնանալու համար, այլ պատրուակ մը ունենալու, ըսելով թէ ան իմ նշանածս է: Ձեմ ստիպել որ Լեւոնը ինծի հետ ամուսնանայ, թէեւ կը սիրեմ զինքը. ես իրմէ տասը տարու աւելի մեծ եմ. յետոյ կրնայ ամուսնանալ որու հետ որ ուզէ, ես այդ պատրուակով կ'ուզեմ ազատել զինքը»: Եւ իրօք այս անգլուհին Լիւլէճեան ամբողջ գերդաստանը ազատեց, իր և իր բարեկամութիւններուն քով տեղաւորելով զանոնք: Յետոյ առիթը ներկայանալուն Տէրսիմ փախան:

Հոս աւելցնեմ իրողութիւն մը ևս: Բրօֆ. Կ. Սօզիկեանը բանտին մէջ չէն ծեծած, բայց արքային երեք օր առաջ հիւանդանալով՝ զինուորական հիւանդանոցը

կը փոխադրեն, և ազաքիներէն յետոյ իրեններուն կը յանձնեն զինքը, սակայն տեսածներուն չզիմանալով բնական մահուամբ կը մեռնի:

Մեր հիւպատոսարան ապաստանէն քանի մը օր վերջը լուր տարածուած էր քաղաքը՝ թէ ամերիկեան հիւպատոսարանը գիշերանց երկու հարիւր Հայեր ապաստանած են: Հիւպատոսը անել կացութեան մը մատնուեցաւ. «գաբիթիլասիօն»ները վերցած էին և իր գիրքն ալ անապահով էր:

Այս միջոցներուն Տթթ. Էթքինսըն մեր մեծ աղջըկան առաջարկեց որ հիւանդանոցին մէջ հիւանդապահուհի ըլլայ և հիւանդներուն համար ի հարկին դաշնակ ածէ. նոյն օրը Երուանդն ալ բերաւ միւլետոյն չէնքին մէջ դեղագործ ըլլալու: Ալիսն ու Արմինէն իր տունը առաւ, իր պղտիկներուն խաղընկեր ըրաւ, և անգլիկներէն ալ դասեր կուտար անոնց:

Ամերիկեան հիւպատոսը աւելի նեղուած էր մեր անդամներուն բազմութենէն. ասոր համար Արսէնն ալ ամիս մը գերմանական որբանոցը մնաց գուրիցերիացի քոյրերու մօտ: Ես ու Ձենտըրը հիւպատոսարանը մնացինք, քսաներեք օր, այսպէս իրարմէ բաժնուած: Սակայն անգործութենէ կը տառապէինք: Ձենտըրը հիւանդապահ եղաւ ի վերջոյ և ես ալ հիւանդանոցի խոհանոցին մատակարարուհի: Արսէնը չզիմացաւ որբանոցի կեանքին և հիւանդանոց բերինք, ուր ատաղձագործի աշկերտ եղաւ: Ամենքս միացած էինք հիմակ և սրտանց կ'աշխատէինք մեր գործերուն նուիրուած: Միակ հայ ընտանիքն էինք՝ ամբողջ իշարբերդի վիլայէթին մէջ՝ որ ազատուած էր ամբողջովին՝ կոտորածէն և արքային: Խարբերդի սպանդանոցին, «Ատէմ գասապխանէսի», մէջ էր զրուամէն, էրզինկեանէն և ուրիշ տեղերէ բերուած Հայերը խղճօրէն սպաննած էին կացիններով, բահերով, դանակներով և սուլիներով: Ձինուորականները աէրն էին ամէն բանի:

Ամերիկեան հիւպատոսին գալաւ՝ իրիկուան պը-տոյտի մը առթիւ տեսածը սապէ՛ս կը պատմէր ինծի. «Մեղդէի հարաւային կողմը երկու ժամու չափ անդին, բազմաթիւ մայրեր կտրտուած՝ արեւններու մէջ կը լու-ղային... վերաւոր պղտիկներ կը ճուային... անդին ութը ինը ամսու երախաներ իրենց սպաննուած մօրը ծիծերէն կախուած էին... Ամէն կողմ հարիւրաւոր գիւղեր, որոնց մէջէն հոգեւարքի հոնգիւններ կը լըս-ուէին: Ոմանք (Չո՛ւր, Չո՛ւր) կ'աղաղակէին: Պանք-Օթօմանի տնօրէն աւստրիացի Պ. Բիշա, չգիմանալով, լացաւ տղու մը պէս և ձին մտրակեց այդ զարհուրելի տեսարանէն հեռանալու համար: Մեղի կ'ընկերանար նաև Մր. Տավիա՝ ամերիկեան քօնսիւրը»:

Օր մը հիւանդանոց եկաւ 15 տարու տղայ մը, չը-բանդ Մուղալեան. գլուխը հինգ տեղերէ սուրով վիւ-րաւորուած էր և մէջքէն ստացած էր կապարի երկու հարուածներ: Ազնիւ և բարի տօքթէօրը զայն ուշքի բերաւ, որ բաւական կազդուրուելէ ետքը հետեւեալը պատմեց. «Խարբերդէն չորս ժամ անդին աքսորական-ներու կարաւանը իջեցուցին ձորի մը մէջ. բոլորն ալ Շաղալենց և Մուղալենց գերդաստանին անդամները. սկսան հրացանաձգութիւն մը, որուն կ'ընկերանային սուխներու հարուածները... Ես մարած ինկած էի. ապահովաբար զիս մեռած կարծած են: Քանի մը ժամ յետոյ սթափելով, սարսափահար հեռացայ ձորէն. քա-լելու կարողութիւն չունէի, բարեբաղդաբար ոտքերս վիրաւոր չէին: Քիչ մը ճամբայ առնելէ յետոյ թուրք ծերունիի մը հանդիպեցայ, որ զիս հեծցուց իր իշուկին վրայ և բերաւ մինչեւ այս հիւանդանոցին դուռը, թե-լադրելով որ ներս մտնեմ»:

Գերմանական որբանոցը մնացած քանի մը հայեր խնդրեցին Մր. Էյմընէն որ իրենց աքսորեալ պարա-գաներուն մասին հեռագիր տայ Ուրֆայի միսիօնարնե-

րուն, հասկնալու համար թէ հոն հասած են: Ահա հե-ռագրին պատասխանը. «Ախտեալներ փոս հասած չեն, եւ պիտի չհասնին ալ. այս է իրենց համար որոշուածը»:

Տասնէն աւելի, աքսորանքի միջոցին վիրաւոր-ուածներ, եկան հիւանդանոցը, որոնց մէջ կար եօթը տարու տղեկ մը, որ վիրաւորուած էր գլխէն և որուն գանկին մէջ կապար գնդա՛լ մը մնացած էր: Ամենքն ալ ահարկու պատմութիւններ ունէին:

Հապուսիէն՝ Մարսուպ աղբար անուն հիւսն մը՝ ինքզինքը հաղիւ հիւանդանոցը ձգեց. սուխի քառա-սուներեք հարուածներ ստացած էր. բժիշկը յաջողեցաւ զայն դարմանել: Ահա ինչ որ պատմեց Մարսուպ աղ-բար. «Մեղի կապեցին ու տարին գիւղէն բաւական հեռու տեղ մը, ուր մեր գերեզմանները փորուած էին: Դիմադրելու ո՛ր է է միջոց չունէինք: Ոստիկանները մեզի մէկիկ մէկիկ սուխահար ըրին և փոսերուն մէջ նետեցին. ես մէկ քանի հարուածներէ ետքը մարեցայ. երբ ուշքի եկայ, հոգ լեցուած էր վրաս...»:

Գիւղերու պղտիկներուն համար թուրքերը որբա-նոց մը բացած էին. օր մըն ալ կը մտածեն որ ինչո՛ւ կերակրեն զանոնք, ուստի կառքերու մէջ լեցնելով կը տանին քիչ մը հեռու, ու ամենքն ալ կ'սպաննեն սու-րերով և կացիններով:

Մօրենիկ գիւղը այրեցին, ուր ապաստանած էին զինուորութեան փախած թուրք զինուորներ. այնպէս տարաձայնեցին թէ հայ Ֆէտայիներ կան հոն, և կրա-կին մէջէն դուրս փախչողները կ'սպաննէին հրացա-նով: Պղտիկ քննութեան մը վերջ տեսած էին որ թուր-քեր էին անոնք: Հիւանդանոցէն որոշակի կը տեսնէինք բոլոր հայ գիւղերուն հրդեհումը:

Պ. Սեդրաք Զուլումեան՝ երկու ընկերներով՝ յանձն առած էր Ռուսիա անցնիլ հաղորդելու համար հայ ժո-ղովրդեան կսկծազին վիճակը, սակայն ճամբան թուրք

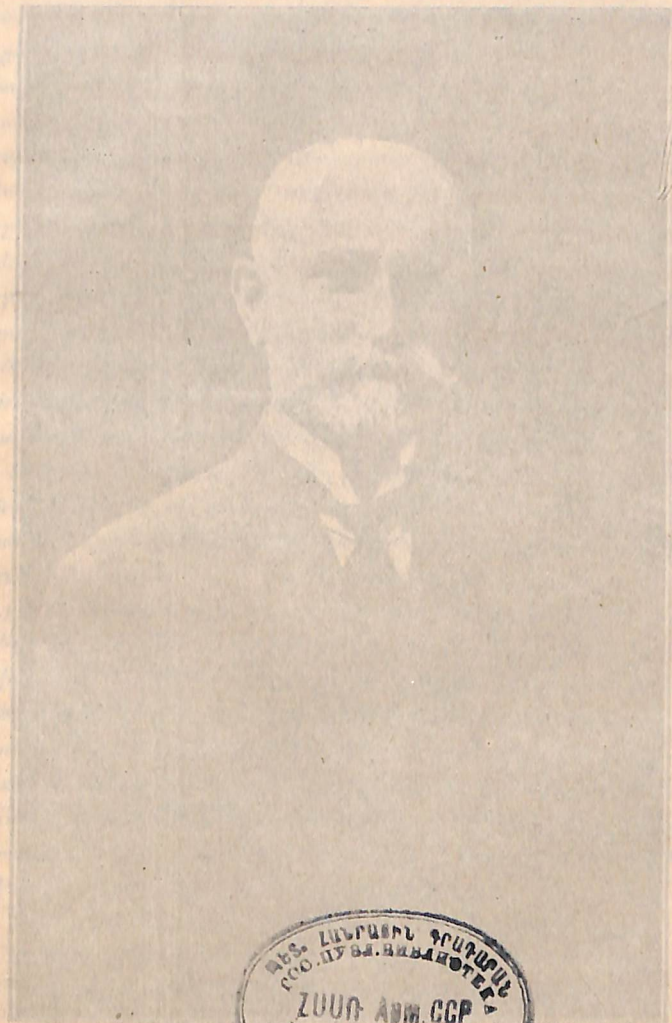
զինուորները Հապուսի մօտ կը սպանեն զանոնք: Բոլոր եկեղեցիներն ու սրբատեղիները օրէ օր կը քայքայէին ու կ'այրէին:

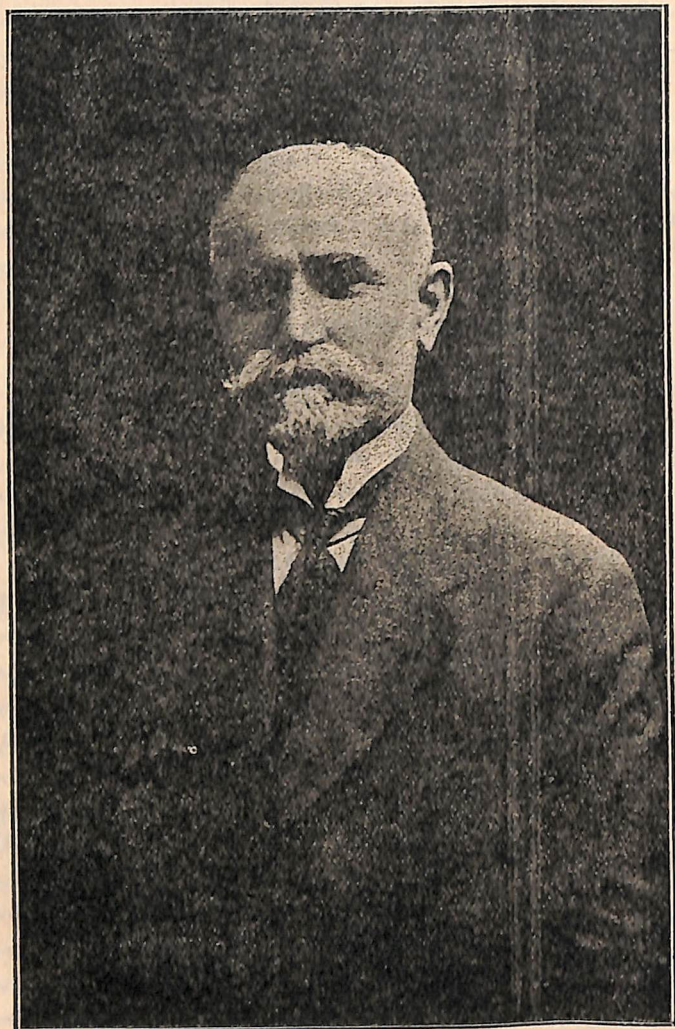
Տասներկու տարեկան Բալուցի Յարութիւն անուամբ տղեկ մը, պատմեց թէ իր տարեկից ընկերները տարած և չորսական իրարու քով կապած են. յետոյ զանոնք սպաննած են քարի հարուածներով գլուխնին ճզմելով...:

ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՅԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Վեր. Վ. Սմիլխանեան իր տիկնոջ և չորս զուակներուն հետ հիւանդանոց ապաստանած էր: Հիւանդանոցին թուրք չալուչը՝ զիս և Վեր. Սմիլխանեանը խոչընդոտ մը նկատած էր, իր անբարոյութեան միտող ծրագիրը գործադրելու համար:

Առաջին օրերու մէջ մեծ աղջիկս հիւանդապահուհիներու օգնական եղած էր. երբ լաւ մը վարժուեցաւ գործին, անոր յանձնեցին խոչորկեկ հիւանդարան մը ուր կային երկու հրամանատար և երեք հարիւրապետ՝ պմենքն ալ թուրք: Օր մը կէսօրուան ճաշի ատենն էր, հիւանդապահուհիները ամենքը դուրս խուժեցին դիտելու համար ոստիկանները որոնք պատշգամբին վրայ կը պտտէին: Մեծ աղջիկս, Արաքսի, իր պաղարիւնու թիւնը չկորսնցուց երբ հասկցաւ թէ զիս, Արսէնը և բաղմաթիւ հայեր ձերբակալած դէպ ի բանտ կ'առաջնորդէին: Մեզի մատնողը չալուչը եղած էր: Հիւանդանոցը պարպուած էր այսպէս: Զենոքը՝ աբար սպայ մը պահած էր դարնաի մը մէջ, և յետոյ իր մահճակալին տակը: Երուանդը զեղարանն էր: Բոլոր թուրք հիւանդները ուրախացած էին զիրենք խնամող հայ հիւանդապահներուն ձերբակալման համար: Միս Լիւր վազելով գացած էր լուր տալու ամերիկեան հիւպատոսին:

Թովմաս Գ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

Թուրք սպայմը, որ Բրոֆ. Որբերեանի աղջիկը առեւանդած էր, յայտարարած էր, թէ «մեր արարքներուն չքմեղացման համար է միայն որ ի լուր աշխարհի հըռչակած ենք, թէ հայերը ապստամբած են, թէ մեծ քահակութեամբ զէնք, ուժանակ եւն. գտած ենք. մեր նպատակն էր բնաջնջել Հայերը, այն օրէն սկսեալ՝ երբ Պօղոս Նուպար փաշա հայկական խնդիրը կը ներկայացրնէր եւրոպական դահլիճներուն: «Գարիթիւլասիօն» ներու ջնջումը օրհնութիւն մը եղաւ մեր նպատակին իրականացման համար: Եթէ յանցաւորները միայն պատժել ըլլար մեր նպատակը, ժողովուրդը պէտք էր խնայէինք»: Ուրիշ սպաներ յայտարարած են, թէ «Ռուսերն սկզբն սիրեր Հայերը, մինչդեռ իրենք յիմարաբար անոնց կ'օգնեն...», ու նմանօրինակ խօսքեր:

Քանի մը օրէն հիւանդանոցի աշխատաւորներուն հետ մեզի ազատ արձակեցին: Առաջին անգամն ըլլալով հայ բանտարկեալներ ազատ կը թողէին: Այս միջոցին էր որ բժիշկը կանչելով զիս, նամակդ յանձնեց: Այլ մեր ուրախութիւնը չափ ու սահման չունէր: Խընդրեցի տօթթէօրէն՝ որ մեծ սեւեակ մը տրամադրեց մեզի, ուր բոլոր Հայերս հաւաքուեցանք Երուանդին տարեգարձը եւ նամակիդ ստացումը տօնելու: Երուանդը ջութակ կ'ածէր, Արսէնը սրինգով կ'ընկերանար անոր: Բժիշկը հաւաքոյթին կը նախագահէր: Հիւանդապահուհիները խնդրեցին որ արտօնէ Արաքսը երգել Կոմիտաս վարդապետին «Կոունկ Զան»ը: Ու դաշնակէին հետ թրթռացուց ամբողջ երգը.

«Կանչէ՛, կոունկ, կանչէ՛,

Քանի գարուն է,

Հայ ախորին սիրք՝

Գունդ գունդ արիւն է:

Կոունկ ջան, կոունկ ջան, գարուն է,

Ախ սիրս, ախ սիրս արիւն է...»:

Սենեակին բոլոր հայերը կուլային, կարծես նոր կ'զգային թէ իրապէս որբացած են:

Հետեւեալ օրը, ազատ ապրելու ապահով ըլլալով, Մեղրէի մէջ տուն մը վարձեցի, ուր ապրեցանք Արսէնը, Ալիսը, Արմինէն ու ես:

Մը. Րիկզ խնդրեց Մը. Էյմընէն որ ամերիկեան հիւպատոսին հետ միացած Պօլիս հեռագրեն հայութեան մէկ քանի վերապրող բեկորներուն համար: Հիւպատոսը կը մերժէ խտրու: Մը. Րիկզ իր մանկիկը գրկած՝ լալով կ'աղաչէ նորէն, բայց օգուտ չընէր. նոյն խակ քիչ մը խիստ ձեւով ալ կ'արտայայտուի անոր ցոյց տուած անտարբերութեան և անմարդասէր չէզոքութեան համար: Մը. Րիկզ, հետը առնելով Մը. Էյմընը, վալիին կը դիմէ որ հեռագրաւ ներում խնդրէ հայ բեկորներուն համար: Վալիին կ'ըսէ թէ միայն մէկ կերպ մը կայ ձեր այդ խնդրանքը կատարելու. հեռագրել որ, «Յանցաւորները դացին, մնացեալները անմեղ են, այս մասին կայսերական չնորհ...»: Այս ձեւ պատասխանին վրայ կը հրաժարին պնդելէն, գուշակելով որ հետեւանքը լաւ պիտի չըլլայ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆՍ (ՆՈՅ. 4)

Այդ օրը այնքան պայծառ էր որ, հիւանդանոցի աշխատաւորներէն շատերը դուրս ելեր էին պտոյտի համար: Ես տան մէջ երեք ամսուան համար հաց պատրաստելու վրայ էի, երբ Արաքսի տուն եկաւ զիս տեսնելու. Զենոբն ալ եկած էր: Վերադարձին ոստիկանները ձերբակալեցին Զենոբը: Ամէն գործ ձգած՝ վազեցի դէպի հիւպատոսարան քօնսիւլին լուր տալու համար, սակայն ոստիկաններ արգելեցին, և երբ բռնիկին մօտ պիտի երթայի, ձերբակալեցին զիս, Արաքսին ալ նոյնպէս, այն ոստիկանը որ Բրօֆ. Մուշեղեանը (գեր-

ման վարժարանին ուսուցիչ) ձերբակալած էր: Բարեբաղդաբար Տ. քթ. Էթ. քինսըն կը հանդիպի Արաքսին, ու դառնալով ոստիկանին կ'ըսէ. «ասիկա իմ հիւանդապահուէն է»: Քիչ վերջը զինքը կը տեսնեն երկու սպաներ՝ որոնք հիւանդանոցին մէջ իր խնամքները վայելած էին, և մօտենալով կ'ըսեն. «Մատմաղէլ Արաքսի չըլլայ որ հիւանդանոց երթաս, այս գիշեր պիտի սրբեն հոնտեղի բոլոր Հայերը»: Ի վերջոյ թուրքի մը, Օսման Էֆ. ի, տունը կ'ապաստանի, ուր կը գտնուէր նաև Արսէնիկը, հիւանդապահ Բենիամինին հետ: Յետոյ կրցանք Տ. քթ. Էթ. քինսընին իմացնել մեր ամենուս վիճակը, որ մութը կոխածին պէս պիտի գար զիրենք առնել:

Մէհմէտ Էֆ. անուն սալայ մը, որ Արաքսին խնամքները վայելած էր, կ'երթայ Արաքսին բռնի իր տունը տանելու, պատրուակելով որ ես և Զենոբը ազատուած՝ իրեն կ'ապաստենք: Արաքսի ծուղակը չիյնար, և երբ Օսման Էֆ. ն ալ վախէն զինքը պաշտպանէ կը դադրի, հակառակ սպային հետապնդումներուն կը յաջողի անցնիլ Բրօֆ. Լիւէճեանինց տունը, ուր կը գտնուէր Միս Քէմբէլ: Արսէն՝ Մեհմէտ Էֆ. ին ետեւէն դացած է, զիս անոր տունը կարենալ տեսնելու յոյսով: Տօ. քթ. Էթ. քինսըն և Միս Քէմբէլ, երկու սպաներով կ'առնեն զիրենք հիւանդանոց կը տանին, մինչ ես գիշերուան ժամը Զին առնները կ'ազատուէի բանտէն, ամերիկեան հիւպատոսին անձնակաւ միջամտութեամբը, և անոր տունը մնացի երեք օր: Տղաքը բաց ի Արաքսին, ամենքն ալ Ասորիի մը տունն էին: Քանի մը օր վերջ դարձեալ իրարու միացած էինք: Ամերիկեան հիւպատոսը շատ վերջերը յաջողեցաւ մեր աշխատանքները կառավարութեան մօտ արձանագրել տալու, թէ «Տիգրանակերտցի Տիկին Եսթեր Մկրտիչեան իր վեց զաւակներով, երեք աքսոր չպիտի զրկուի»:

Հիւանդանոցին մէջ թուրք հարիւրապետ մը, իսկուսի պէյ, օր մը Տքթ. էթքինսընին բարկանալով, ժուռնալ մը կուտայ կառավարութեան, ըսելով, թէ «անգլիական հիւպատոսին կինը և զաւակները իր չէնքին մէջ պահած է»։ Արդիւնքը սա եղաւ որ, սպան հիւանդանոցէն վնասուեցաւ։

1916ի կաղանդը, Լօլեն, տունը անցուցինք, ուր Զենոբն ու Արաքսին թիֆոյէ բռնուեցան։ Արսէն սիկարի թուղթ կտրելու գործարան մը մտաւ, ուր իր ճարպիկութեանը շնորհիւ օրական քսան դահեկան կը չահէր։ Օր մը սակայն, համբալ աշակերտի մը գործիքը երկու մատներուն ծայրը կտրեց։

ԲԱՆՏԻՆ ԱՅՐՈՒՄԸ

Մեզրէի բանտը դեռ կը մնային քանի մը հայ բանտարկեալներ, որոնք պիտի դատուէին պատերազմական ատեանին առջեւ։ Ասոնք էին՝ Ֆէրմանեան, Տքթ. Նշան, Եղուարդ էֆ. (Բոֆ. Որբերեանի քննեկալը) գեղագործ, Միւսիւ ժան, Տէր վարդան քահանայ և «ընկեր» կարօ։ Այս վերջինը մերկացուցած և ասեղով մարմինը ծակծկած են իրմէ գաղտնիք կորզելու համար, բայց դուր տեղը։ Այրերու և կիներու աքսորանքէն ետք, ոստիկանները զիրենք դուրս կը հրաւիրեն բանտէն, աքսոր երթալու համար։ Բանտարկեալները կռահելով որ անտանելի չարչարանքներով պիտի մեռցունին, դուրս չեն ելլեր, յայտարարելով որ կը նախընտրեն բանտին մէջ մեռնիլ. ու կը հրդեհեն բանտը...

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԸ

Մեր գրացուհիին աղջիկը, Մարիամ Սիմօնեան, հաշիւ 14 տարեկան, այսպէս կը պատմէր. «Մեզ իյարմերդէն Մալաթիա տարին, ուր այրերը զատեցին և

մեզ Ծրընճը քչեցին (Մալաթիայէն երկու օր անդին) ուր ամենքս ալ մերկացուցին առանց բացառութեան։ Իգական տարազով քանի մը էրիկմարդիկ ելան, զանոնք անմիջապէս մեր աչքին առջեւ սպաննեցին։ Գալոյնց 25 տարու տղան, Յակոբը, մօրը գրկին վրայ դնելով, գլուխը ոչխարի պէս կտրած ատեննին, մօրը կ'ստրպեն որ ըսէ «վատիշա՛նք չօգ եաշա»։ Բոլոր երիտասարդ և գեղեցիկ հարսերը անպատուեցին. նոյն իսկ 10-12 տարեկան աղջիկները կը չարչրկէին... կարգ մը կիներ ծառերէն կախեցին և մորթազերծ ըրին, ինչպէս ըրած էին իյարբերդի Առաջնորդ Պսակ վարդապետը։ Բազմաթիւ մանուկներ սուիններու ծայրը անցընելով սպաննեցին։ Պէնէեանենք, Տքթ. Նիկողոսին կինը, Թլկատինցիին աղջիկները և Թէնէքէճեանենք անապատի մէջ անօթութեանէ մեռան... Մեզի հինգ ամիս ասդին անդին պտտցնելէ ետք Մալաթիա բերին, ուրկէ կրցայ փախչիլ և հոս գալ։»

Մեզրէի Ֆապրիքաթօրենց հարսը՝ Տիկին Փայլուն՝ կը պատմէր. «Երբ Ուրֆա հասանք, ամէն բան պատմեցինք հոն, ինչ որ մեր գլխէն անցած դարձած էր։ Ուրֆացիք նախընտրեցին մեռնիլ քան աքսոր երթալ։ Ամենէն հարուստներէն մէկուն աղջիկը, Օր. իյանըմ Բէթէնճեան (Եփրատ գօլէճի շրջանաւարտուհի), հայ մարտիկներու հետ միացած, 20-30 թուրք ոստիկաններ գետին փռելէն յետոյ, նահատակ ինկաւ։ Կառավարութիւնը չի կրցաւ բան մը ընել, միհնէւ որ Ատանայէն թնդանօթներ և շատ զօրք բերել տուաւ, և գերման սպաներու ու թնդանօթաձիգներու առաջնորդութեամբ փճացուց Ուրֆայի հայութիւնը։ Գերման միախօնար Մր. էքարթ Ուրֆայի կոտորածին մէջ աւանալատ գերը խաղաց»։

Տիկին Եղսա Թոթովեանը կը նկարագրէր թէ ինչպէս իրենց հազար ընտանիքէ բաղկացած աքսորական

ներու կարողանը նախ պանդոկները տեղաւորած ույեանոյ այրերը կիներէն զատելով ամենքն ալ սպաննած են: Կառավարութիւնը կիներն ալ շուարումի մատնած է, որոնք իրենց զարդեղէնները, գոյքերը և արժէքաւոր առարկաները տուած են դահլճներուն՝ հոգինին ազատելու համար:

Օր մը տարածայնեցին թէ Ռուսիա սով կայ: Ահա այս լուրին շարժառիթը, զոր վերջէն հասկցանք Պօլսեցի թնդանօթաձիգ հայ սպայէ մը՝ որ թուրք բանակին մէջ էր: Ռուսական բանակէն շարունակ «վրէժ, վրէժ» աղաղակը կը հասնի: Թուրք հրամանատարը այդ հայ սպային դառնալով իմաստը հասկնալ կ'ուզէ: «Տէ՛ր, Ռուսները հաց կ'ուզեն» կը պատասխանէ: Գօմանտանը կ'ուրախանայ, հաւատ սով որ Ռուսները հաց չունին եղեր:

Օր մըն ալ տարածայնեցին թէ Պապը բարեխօսած է հայ կաթողիկոսներուն համար, ու մոռնեալիկ մը իրօք յայտարարեց թէ «կաթողիկոսներուն թագաւորական ներում եկած է»: Քանի մը օր վերջ նոյնը ըրին բողոքականներուն համար: Երբոր ասանկ հրաման մը կու գար, 8-10 օր վերջ մէջտեղ կը հանէին, մինչեւ որ մէկ հատ հայ կաթողիկոս կամ բողոքական ողջ չի մնար: Եւ սոյ ալ թաքստոցներէն մէջտեղ ելլողները կը բռնէին և քաղաքէն դուրս հանելով մեռցնել կուտային զանոնք: Մասնաւոր վերակացունք կային սպաննելու համար տարուածներուն վրայ, հակելու համար որ ողջ չի մնան, ու եթէ վիրաւորեալին վրայ քիչ մը չունչ մնար, բահերով, կացիններով, դանակներով և սուիններով կը լմնցնէին:

Տակաւին Հայ կար: Ոմանք իրենց թուրք, ալ աւելի քիւրտ բարեկամներու ձեռքով, ոմանք դրամի ուժով, ուրիշներ ալ և այլ միջոցներով, թերեւս ալ կարգ մը բարեմիտ պաշտօնեաներու աչք գոցելուն շնորհիւ

պահուած ազատուած էին: Բայց ահա երկու անգամ իրաւի սեմի («Սուլթանական ֆերման») ելաւ հրամայելով անխնայ կոտորել 13 տարեկանէն վեր բոլոր հայ արուները: Այլ վերջին դատապանին օրն էր: Անկարելի է նկարագրել այն աղէկաբայ տեսարանը որ պարզուեցաւ, երբ զինուորներ, ոստիկաններ ու բօլիսներ սկսան շուկաներէն, փողոցներէն և տուններէն անդթօրէն ու վայրագօրէն խլել, հաւաքել ու բռնութեամբ յափշտակել ամէն արու: Հայերը, ու կապելով ընդ հոս կողմէ կեամբ տարին սպանդանոց...: Երեք տղաքս ալ՝ երուանդ, Զենոբ ու Արմէն՝ բռնուեցան, խլեցին, քաշեցին ու տարին խառնեցին սպանդանոցի մարդկային հօտին...: Խենդի պէս վաղեցի ամերիկեան քօնսիւլին, և աղաչեցի, պաղատեցայ որ օգնէ ինծի, ու զաւակներս ազատէ սպանդանոցէն: Ըսի իրեն թէ՝ ամուսինս 19 տարի անգլ. կառավարութեան դեր-հիւզատոս եղած է Տիարպէքիբի մէջ, բայց մը որ հիմա բերաննիս չենք կրնար առնել, զի պատիժը անմիջական մահ է, բայց նոյն ատեն ձեր ամերիկեան քօնսիւլի ալ փոխադրու էր, գոնէ այդ պատրուակ բռնելով՝ օգնէ: Սակայն քօնսիւլը պատասխանեց. «Բայց մը չեմ կրնար ընել»: Տուն դարձայ յուսահատ և բոլորովին ընկճուած: Ծռնիկ եկայ, աղօթեցի Աստուծոյ ըսելով. «Թուրքը կ'սպաննէ մեզ Հայերս՝ իր հաւատարիմ անմեղ քաղաքացիները: Ամերիկացին մեզ իր քաղաքացին չընդունիր, զի իր փառօրթը չունինք, ուստի չի պաշտպաներ: Բայց ես Քու քաղաքացիդ եմ և Քու փառօրթդ ունիմ. օգնէ՛ ինծի Քու խոստմանդ համեմատ, ո՛վ հրաշագործ և ամենակարող Աստուած և Հայր»: Եւ սիրտս փլաւ ու դառնօրէն լացի...:

Յիշեցի վ... և Ք... բարեկամներդ, դարձեալ անոնց զիմեցի և անոնք անմիջապէս գացին ճարն ու միջոցը գտան, դահլճներուն ձեռքէն ազատեցին երեք

հոգեհատորներն ու բերին ինծի յանձնեցին: Արդարու թեան ծառայելու համար, պէտք է ըսեմ թէ, այս երկու և իրենց պէս ուրիշ քանի մը բարի միւսլիմաններ, օգնեցին և ազատեցին կարգ մը Հայեր, ու գաղտնի կերպով, մինչև և իսկ անոնց ճամբու ծախսը տալով, ղրկեցին Տէրսիմ:

1915 զեկտ. 18ին Տքթ. էթքինսըն քիճոյէ բռնուեցաւ: Արաքսին գիշերային հիւանդապահուհի եղաւ: Վեց օրուան մէջ մեռաւ ասօթթէօրը՝ զեկտ. 23ի գիշերը: Հայ քանի մը արհեստաւորներ ընկոյզէ գեղեցիկ դադաղ մը շինեցին: Կառավարութիւնը վաշտ մը զօրք ղըրկեց թաղման առթիւ և ուղեց կառք մը տրամադրել: Հայ տղաք համարձակեցան մերժել, և իրենց ուսերուն վրայ տարին դադաղը Մեղրէէն մինչև Խարբըղէն անգին միախօնարաց պարտեղը: Բժիշկին մահը ահաւոր տպաւորութիւն մը գործեց վերապրող Հայերուս վրայ: Մեր վերջին ապստէնն ու յոյսն էր ան: Գեռ չի մեռած, ըսաւ, իր նոյնպէս բարի և համբերող կնոջ, իմ ներկայութեանս. «ձեզմէ աւելի Հայերուն համար կը ցաւիմ. կ'ուզեմ մեռնիլ, այս կեանքը ապրիլ Հարժեր, սակայն սա խեղճ ու անմեղ ժողովուրդին պէտք էի. ձեր ապագան արդէն ապահովուած է»: Իրմէ առաջ Մր. Բիկզին մէկ հատիկ աղջիկը, Աննէն, մեռած էր Տիֆլիսիէն: Ծնողքը ինքզինքնին կը մխիթարէին ըսելով. «Աստուած Աննէն առաւ որ մեր ժամանակը աւելի շատ յատկացնենք տառապող Հայերուն»:

ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Միջին և պատուաւոր սեպուած դասակարգի Հայուհի մը, Ն., հիւանդանոցի Հավուշին հետ ունեցած յարաբերութեանց պատճառաւ, երկուքն ալ վնասուեցան: Հետեւեալ օրը հիւանդանոցին մէջ աշխատող 12

տղաքը ձերբակալեցին զինուորագրութեան համար: Մատնողը Հավուշն էր: Անջի իրիկուընէ վեցին փախուստին պատճառաւ անոնց ալատուամը դժուարացած էր: «Գործաւորներու բանակ»ը պիտի ղրկէին: Հազարապետը լսած ըլլալով՝ տղոց փախուստը, խիստ հակդրութեան ենթարկեց մնացեալները: Ասոնց մէջն էր մեր երէց որդին՝ Երուանդն ալ: Բանտապահ Հավուշին հրամայուած էր որ ծեծէ զանոնք, բայց տղաքը չահած էին անոր բարեկամութիւնը, և երբ հազարապետը կը հարցնէ թէ «կը ծեծէ՞ զանոնք», Հավուշը կը պատասխանէ եղբւր, թէ «ծեծի տակ ամենուն ալ հոգին հանեցի, տեղերսուն չեն կրնար շարժիլ», մինչդեռ ինք պատուիրած էր որ պառկէին ու տքային հիւանդի պէս:

Երուանդը ճամբայ հանելուն երեք օր մնաց: Գօմանտանին և ուրիշներու ըրած գիմուսներս տպաւորելն մնացին: Պաշ-Հավուշէն խնդրեցի որ հրաման տայ գիշեր մը մեր մօտ անցընելու: Գիշերանց բերաւ և յանձնեց զայն մեղի: Ամբողջ գիշերը չի քնացանք: Վերջին օրն էր: Անմիջապէս որբուկի մը հետ երկտող մը գրեցի վ... Էֆէնտիին՝ կանչելու համար: Որոշեցինք ասքէրիյէ գայմազամին՝ Մուհեմետին պէյի՝ ներկայանալ: Կէս օրէն բաւական առաջ էր, երբ Արաքսիին հետ գացինք իրեն մօտ. քաղաքավարօրէն ընդունեցաւ մեզ, և ի վերջոյ մեր աղաչանքներուն վրայ, զօրքի ձեւին տակ հիւանդանոցին մէջ աշխատելու պայմանաւ ազատ արձակել խոստացաւ: Վ... Էֆէնտին ալ բոլոր թուրք մեծամեծներուն մօտ բարեխօսած էր Երուանդին համար, և համակ դրած էր՝ իմ խնդրանքիս վրայ՝ կարելու պաշտօնատարի մը: Նոյն իրիկունը յանկարծ ներս մտաւ Երուանդը. ուրախութիւննիս Հափ չուէր. քանի մը օր վերջ զինուորական համազգեստը հագաւ և դործին գլուխը անցաւ նորէն. այս անգամ՝ ալ ազատ կրնար պտտիլ, մինչ առաջ չէնքէն դուրս չէր կրնար

ելլել: Երուանդին հետ երկու հոգի ալ արձակած էին: Այս ամէնը կատարեալ հրաշք մը պէտք էր նկատել:

ԶԵՆՈՒ Ի ՏԵՐՍԻՄ

Երուանդին ձերբակալումը մեղի խրատ եղաւ և աճապարեցինք Զենոբը Տէրսիմ զրկել, քիւրտերու միջոցաւ, զի տեսքով աւելի մեծ կ'երեւար քան Երուանդը: Բրօֆ. Խ. շատ օգնեց այս առթիւ: Պառաւ կնոջ մը միջոցաւ սակարկեցինք տասը սկիւղով Զենոբը ապահով Տէրսիմ անցընելու համար, և մինչեւ որ իր ժամանման նամակը հասինք, հանգիստ չկրցանք քնանալ: Իր առաջին նամակովն իսկ կը գրէր. «Ապահով հոս հասայ, ձեզի համար ալ սակարկութիւն ըրած եմ աս նամակս ձեզ լեւորդ քիւրտ պէկերուն հետ. անմիջապէս ճամբայ ելէ՛ք»: Եւ որովհետեւ Երզնկան զեռ Ռուսերը գրաւած էին, չի համարձակեցանք ճամբայ ելլել: Ամբիկեան հիւպատոսը կ'ընդդիմանար մեր Տէրսիմ փախչելու ծրագրին գէմ, ըսելով թէ «կիներու համար ո և է վտանգ չկայ, և կարելի է ձեզ Ամբիկա զրկեմ, սակայն տասներեքէն վեր տղոց համար բան մը չեմ կրնար ընել, իսկ զինուոր եղածներուն՝ բնաւ»:

Քօնսիւլը իրաւունք ալ ունէր թերեւս այս բանը խօսելու, զի երկու անգամ «իրատէի սէնիէ» ելած էր՝ հրամայելով տասներեք տարեկանէ վեր ամէն հայ տղու սրէ անցնել: Եւ երիտասարդ թուրքերու «կարմիր» իշխանութիւնը տառապէս և խստօրէն կը գործադրէր հրամանը—առաջուց որոշուած ծրագիր մը:

ԻՐԶՐՈՒՄԻ ԳԵՐՄԱՆ ՔՕՆՍՒԻԼԸ

Վախնալու պատճառներ ունէի: Էրզրումի գերման քօնսիւլը, որ հայկական վեց նահանգները պտտեցաւ, ամէն բան աչքէ անցընելու և անձամբ հսկելու համար

կանխօրո՞ճ ծրագրին գործադրութեանը, իր խարբերդ այցելութեան միջոցին երկու անգամ ալ բանտարկութիւնս պահանջած էր, ինչ որ յետոյ ստուգեցի ամենավտանգելի աղբիւրէ: Ես երկու անգամ ալ հրաշքով ազատեցայ: Ան պահանջած էր մէջտեղէն վերցուիլս իսկ, յայտարարելով որ իմ աղատումս և կամ ողջ մնալս ապագային ամէն ինչ կրնար մէջտեղ հանել, և հրապարակել բոլոր տեսած խժոժութիւններս: Բերիչ ճար չկար. Մահուան երկիւղն ալ ունենալով, որոշեցի անցնիլ Տէրսիմ վեց զաւակներովս...:

ԴԷՊԻ ՏԵՐՍԻՄ

Պօլսէն չորս հազար այրուծիք եկած էին և Եփրատի ափի եզերքը չզլթայած: Ալ Տէրսիմի ճամբան դոցուած էր, և թռչուն մը իսկ չէր կրնար անցնիլ: Սակայն գաղտնագիր նամակ մը գրած էինք արդէն Զենոբին, մի միայն թուանշաններէ բաղկացած, հետեւեալ իմաստով. «Սիրելի Զենոբ, Երզնկան Ռուսերէն գրաւուածին պէս, գրէ որ անցնինք»:

Ա՛լ անհնար և անկարելի էր մնալ այդ հրաբորբը զժոխքին մէջ: Որոշեցի փախիլ՝ զաւակներուս ապահովութեանը համար՝ Սողոմ-Գոմօրի կործանման երկրէն: Մնալ ստոյգ մահ էր, փախչելուն մէջ՝ փոքր յոյս մը կար աղատութեան:

Մտաւտանջ օրեր կ'անցընէինք, երբ յանկարծ նամակ մը առինք Զենոբէն: Քիւրտերը անցք մը գտած էին Տէրսիմի համար. նամակաբերները ըսին թէ այս անգամ եկած քիւրտերը բոլորն ալ մեծ պէկեր են, որոնք շատ ապահով կերպով պիտի տանին: Նոյն օրը Բրօֆ. Խ. մեղի եկած էր, և քաջալերեց մեզի սոյն յանդուգն ձեռնարկին համար, ըսելով թէ ինքն ալ կը փախչէր եթէ զաւակները փոքր չըլլային: Բայց պէտք էր մեր

ունեցած չունեցածը ծախել և ձեռքէ հանել: Բրօֆէսէօրը լաւ գնով և անմիջապէս գնեց մեր ունեցածները, և դրամն ալ կանխիկ վճարեց որպէսզի չի նեղուինք: Միեւնոյն թեւադրութիւնները եղան մեզի ուրիշ վերապրող Հայերու կողմէն ալ: Օր մը առաջ լուր եկած էր Տէրսիմէն, թէ Երզնկան Ռուսերէն գրաւուած է, և թուրքերը նախապէս ջարդած են բոլոր հոն մնացած արհեստաւոր Հայերը: մեր վարանման պատճառը ճամբուն համար զգացած անապահովութիւննիս էր:

Երբ հիւպատոսին գացի, իր մօտ ի պահ զրած գրամս առնելու, ըսաւ ինձի, թէ «զաւակներուդ համար կեանքըդ կը վտանգես»: Պարզ էր պատասխանս. անո՛նց համար միայն կ'ապրեի: Քանի մը կտոր բան հիւպատոսին յանձնեցինք. ոսկի մը վար դրաւ իբր ծախք քեզի հեռագրելու համար, թէ առանց իր հրամանին մեկնեցանք:

Շատ շուտ ամէն բան պատրաստեր էինք, և մութը կոխելուն պէս ճամբայ պիտի ելլէինք. տեղ մը որոշուած էր, ուր մէկ կամ երկերկու հոգի պիտի երթայինք, և անկէ ամէնքս մէկ ճամբայ պիտի ելլէինք: Հետեւնիս քանի մը պզտիկ ծրարներ առինք և երկու Սուրբ գրքեր. ամենքս ալ ծպտուած՝ տարբեր տարազներ հագած էինք չճանչցուելու համար: Երբոր մութը կոխեց, երեք քիւրտ պէկեր որոշուած վայրը եկան. մեր ունեցածները՝ երեք փոքրիկ վերմակ՝ և պզտիկ թերքի մը ջորիներուն վրայ բեռցուցին մեր հագուստներուն հետ: Քիւրտերը մեզի խոստացած էին երկու ջորի և մէկ ձի: Հիմա ատոնց վրայ բեռցուցած էին չորս ընտանիքներու բեռներ. մեզի ընկերացան վեր. Պետրոս Կարապետեան (գերման որբանոցին երէցը) իր անով, Փալլիքաթորենց մէկ հարսը (Զարիֆեան Քերովբին աղջիկը) և յիշեալին տղան. նաև ուրիշ քանի մը քեզ անծանօթներ. ընդամենը 22 հոգի էինք: վեր. Պետրոսին

Տիկին Եսթեր Թ. Մկրտչեան և իր վեց զաւակները Քիւրտ սարսուղ քայքայում

հիւանդ կինը հեծցուցած էին մէկ ջորիին վրայ. եր-
ուանդը ստիպուած էր երեք լիտրի չափ (տասնեութ
օխտ) բեռ մը իր ուսերուն վրայ կրել. չորս հինգ ժամ
է անընդհատ կը քալէինք ջորիներուն հետ. ուժասպառ
էի. ազոց խնդրանքին վրայ ջորի մըն ալ ինծի յառ-
կացուցին. մինչեւ առաւօտ երուանդը, Արսէնը և Ա-
րաքսը տասներեք ժամ քալած էին: Ալիսն ու Արմի-
նէն՝ փոփոխակի երբեմն կը քալէին և երբեմն ջորիի
վրայ կը հեծնէին: Տէրսիմի ճամբան, ինչպէս լաւ գի-
տես, ելեւէջաւոր է. մէկ գիշերուան մէջ պէտք եղաւ
չորս լեռներէ բարձրանալ և իջնել. խօսելու հրաման
չուներինք. առտուան ժամը 10ին (ը. ե.) հասանք իջ-
ղէք կոչուած գիւղին ծառաստանները, ուր քիչ մը բաց
կերանք և կէս ժամու չափ ալ մրափեցինք: Քիւրտե-
րը յանկարծ մեզի արթնցուցին, ըսելով որ պէտք էր
աճապարել. մատնուած ենք...: Դողաւոր ճամբայ ին-
կանք. հիմակ կօշիկներնիս հանած էինք և լաթեր փաթ-
թած, ւրպէսզի կարեն սնք լաւ և արագ քալել. բայց
մինչեւ իջողի գիւղը լմնցած էին անոնք: Ա՛լ սկսանք
բոպիկ քալել, քարերուն, փուշերուն ու տատասկնե-
րուն մէջէն:

Չմոռնամ ըսելու որ մեզ առաջնորդող քիւրտերը
կատարելապէս զինուած էին, և այս երեքէն զատ, քա-
նի մը ժամը անբամ մը ուրիշ զինուած քիւրտեր ալ
կուգային և կ'ընկերանային մեզի: Ճամբան մեր զգա-
ցած յոգնութեան ալ չափը անցած էր, բայց յոյսը, ա-
զատուելու յոյսը, ամենքնիս ալ կը սրտապնդէր. իրա-
րու սիրտ կուտայինք. չէ՞ որ ազատ երկիր մը՝ Ռու-
սիա պիտի մտնէինք շատ չանցած: Երբեմն երուանդը
ու Արսէնը ստիպուեցան փոխն ի փոխ չալկել փոքրիկ
Արմինէն, բայց ոչ ճամբու քարերը, ոչ փուշերը և ո՛չ
ալ չգիմացուելիք յոգնութիւնը ընկճեցին մեզի: Քիւր-
տերն ալ սիրտ կուտային մեզի ըսելով. «Երեք ժամ

Աղջուներէի Քիւրտերը չատ ստի վեցին որ ունեցածնիւ ծախենք, առարկելով որ Երէնկայի մէջ չատ պիտի գտնենք. արդէն բան մը չունէինք, և ինչ որ ղեռ պահուած կը մնար մեր վերմակներուն մէջ՝ ծախեցինք, որը 4 ոսկի բռնեց: Ասկէ զատ, քովս վեց ոսկի ևս ունէի, զոր կլլել ստիպուեցայ, տեսակ մը բնաղղումէ մղուած, ապագային բոլորովին առանց սանդիւմի չմնալու համար: Այս անգամ հինգ էշով ճամբայ ելանք գէպի Իտուրէի ամարանոցը: Ան էր որ (բուն աւուսը իսլաւահիմ) մեզի Երզնկա պիտի առաջնորդէր, բայց արդէն երեք ժամ առաջ մեկնած էր երբ մենք հասանք: Հոն մեզի աղնուաբար հիւրընկալեց Չմչկածագի Տիկին Եղըճեանը, իր հիւղակը տրամադրելով: Ճափէր՝ Իտուրէի կրտսեր եղբայրը, 19 տարու, մեր ճամբու ամաններուն տոպրակը վեր կը վերցնէ, հասկընալու համար պարունակութիւնը, և անոր ծանրութեանէն կը հետեւցնէ թէ հազարաւոր ոսկիներ կան հոն. ու լուր մըն է կը տարածէ, թէ ընտանիք մը եկած է, հազարաւոր ոսկիներու տէր, և իրեն նման քանի մը զինուած տկարամիտներով կուգայ մեզ կողոպտելու, այն պահուն երբ ճամբայ պիտի ելլէինք և հայկական նոր խմբակ մըն ալ մեզի միացած էր, Երէնկա երթալու համար:

Խօճ Ուշաղլիի աղաներէն իսլաւահիմ աղայի տղան՝ Սէյիա խանը՝ ոսկի ժամացոյցս առաւ: Նոյն առտուն Չլենոք՝ Լուտեր անուն հայ տղու մը հետ ճամբայ ելաւ Երզնկա երթալով լուր տալու համար իսլաւահիմ աղային և Պ. Եղըճեանին, ինչ որ պատահած էր մեզի: Արաքսին ալ ուզեց Արսէնին հետ ծպտուած երթալ մօտակայ գիւղը, Պիղաւուտ, քանի մը Հայերու լուր տալու համար, որպէսզի աղատինք այս աւաղակներու որովհէն: Երբ ծպտուած վիճակի մէջ տեսայ զիրենք, գրեթէ չճաննցայ այնքան յաջող կերպով ձեւափոխուած էին:

Մինչեւ իրիկուն Պիղաւուտ մնացին անոնք, երբ ևս երկտող մը ընդունեցայ Պ. Գասպար Պոյաճեանէն (Խուլ-լուցւոյ) Եփրատ Գօլէճի ուղեցիկներէն, որ Պիղաւուտի աղային՝ Փաշային հետ ճամբայ ելլեմ: Չորս ժամ ուսն ճամբայ կարելու համար չորսուկէս ոսկի վճարեցինք: Մութը կոխած էր երբ ճամբայ ելանք Ջօղայ երթալու համար, ուր գիշերեցինք. հետեւեալ օրը, կէս օրին հոտանք Օվաճըղ. հոս երկու ջորի վարձելով սկսանք Մերձան պողպէին մագլցիլ: Առանց առաջնորդի՝ մինչեւ իսկ լերան ստորոտները քայլ մը առնելը կարելի չէր: Չարհուրելի ճամբայ մըն էր. առուակներ, ճահիճներ և գետեր իրարու կը յաջորդէին: Վերջապէս հասանք Միւղուր սրընթաց գետը, որուն գերանէ մը բաղկացած — մագէ — կամուրջէն անցնելը բաւական վաղ պատճառեց մեզի: Առաջին անգամը չէր որ մահուան ուրուականը կը ցցուէր մեր առջին: Գիշերուան ժամը Յին (ը. ե.) լերան ստորոտն ենք. մթնշաղին կրկին ճամբան ենք, այս անգամ լեռն ի վեր մագլցելու համար՝ առանց գաղարի: Վերջապէս իրիկուան գէմ հանդիպեցանք ռուս պահակաւորներու, որոնք մեզի ողջունեցին ցնծութեամբ: 18 ժամ ճամբայ կարած էինք և ուժասպառ էինք բոլորովին: Օգոստոսի կէսին մէջ էինք, սակայն այն անկիւնը ուր աղաստանած էինք, սաստիկ կծու հով մը կը փչէր. կը մտէինք պարզապէս, ու տաքնալու համար որոշեցինք քաշել. երեք ժամ ետքը լերան կատարը հասանք և ձիւներու մօտ գիշերեցինք, 9500 ոտք բարձրութեան վրայ, 10-15 հոգի իրարու քով սեղմուած, տաքնալու և կարենալ քնանալու համար: Հաճելի զուգադիպութիւն մը սակայն մեզի վերջին ծայր ուրախացուց: Թուսահայ Գրիգորանուն զինուորի մը հանդիպեցանք, որ մեզի ստիպեց Հարտորալ և ապաստել առտուն արշալոյսին. իր վերմակն ալ մեզի տուաւ: Առտուն մեզի

անձամբ առաջնորդեց ուսու զինուորներու խմբակի մը մօտ, որոնք կ'երակուր կ'եփէին, և մեզ ամենքս ալ թէյով մեծարեց: Ռուս պահակները ա՛յնքան ազնուաւորութեն վարուեցան մեզի հետ, որ պահ մը մոռցանք թրքական բոլոր սարսափները: Առատ չաքար ու հաց տուին մեզի: Հոս մեր փոքրիկ Արմինէն ուստիէն առաջին նախադասութիւնը սորվեցաւ: Տակալի սազազ, թէյի գաւաթը տուէք: Բաւական հանգստանալէ վերջ Գրիգորը մեզ առաջնորդեց այգի մը. երկու տարիէ ի վեր առաջին անգամն էր որ ազատութեն կ'երթեկէինք. հոս այնքան խաղող կ'երանք որ կարծես թէ գինովացանք:

Յետոյ, Երզնկայէն չորս ժամ հեռաւորութեամբ գիւղ մը, Էգրէկ (Ագարակ) հասանք, և ուր մնացինք 5 օր. ամէն բան առատ էր հոս: Նախ Արաքսը, Երուանդն ու Զեհոբը հետիոտն դացին Երզնկա, ուրիշ կառք մը վարձելով, ղրկեցին ինծի, որ միւս պղտիկներուն հետ երթամ ետեւնուն: Բանջարեղէն և պտուղ ձրի էր Էգրէկի մէջ, մինչդեռ Երզնկա բան մը մնացած չէր:

Ալիսն ու Արմինէն հիւանդացան. ստիպուեցանք երեք շաբաթի չափ մնալ հոն: Փոխադրութեան միջոցները յարմար չըլլալուն, բեռնակառքով «Փուռոն» մեկնեցանք և հասանք Մամախաթուն: Հոն մեր կառապանը և իր ընկերները մեզի ներկայացուցին բանակի զօրքերը փոխադրող հրամանատարին, որ հաճեցաւ հրամանագիր մը տալ մեզի օթօմոպիլով Էրզրում փոխադրելու համար: Իրիկունը իր տունը հիւրընկալեց մեզի. Երուանդ Զօրապ էր անունը: Հետեւեալ առտուն կէսօրին օթօմոպիլով Էրզրում (Կարին) պատմական քաղաքը հասանք. իբր աւելորդ մանրամասնութիւն հոս յիշատակեմ որ, երբ դեռ Երզնկա էինք, երկու անգամ օգային կռիւ տեղի ունեցաւ ուստ-

թուրք օգայնաւորու միջեւ և թուրքերը չարաչար պարտուեցան:

Հոս շահեկանութենէ զուրկ պիտի չըլլայ երբ աւելցնեմ անունները Տէրսիմի այն աշիրէթներուն որոնց մէջէն անցանք:

Աշայիր՝ Գարա-Պալ, պետեր՝ Կանկօ զատէ Եռուֆ Աղա և Զէյնօ զատէ Մէնմէա աղա. կեդրոն գիւղ Աղջուհիք. ունի 16 գիւղեր և կռուող մարդ՝ 400:

Գօշ Ուշաղը և Րէս-Ուշաղը, պետ՝ Թէմուր զատէ Հիւսէյն աղա. կեդրոն գիւղ՝ Պեղաւուտ և Անգաղայ. ունի 28 գիւղեր և կռուող մարդ՝ 600:

Շամ Ուշաղը, պետ՝ Զավուշ Սիւլէյման աղա. կեդրոն գիւղ՝ Տանձի. ունի 12 գիւղեր և կռուող մարդ՝ 300:

Յարհաթ Ուշաղը և Լաչին Ուշաղը, պետեր՝ Գահրըման աղա զատէ Սիւլէյման և Տիապ աղաները. կեդրոն՝ Ագրակ. ունին 12 գիւղեր և կռուող մարդ՝ 200:

Մադսուտ Ուշաղը, պետեր՝ Պէսի Գահրըման զատէ Խէլիլ և Մուսղուր պէկ. կեդրոն, Զէրէնիկ և Չըրբաղին (Չըրբածին). ունին 13 գիւղեր և կռուող մարդ՝ 300:

Ասլան Ուշաղը, պետը՝ Հուսէյն աղա. կեդրոն՝ Գետակ, ունի 12 գիւղեր և կռուող մարդ՝ 350:

Պէյթ Ուշաղը, պետ՝ Զէյնալ է Գաթօ. կեդրոն՝ Յօւրիկ. ունի 6 գիւղեր և կռուող մարդ՝ 200:

Այս Բիւրա Զազա աշայիրները, ինչպէս նաեւ Տէրսիմ բնակող բոլոր միւս Բիւրա Զազա աշիրէթները, միշտ ըմբոստ գտնուած են թուրք բռնակալութեան դէմ, հիմա ալ սիրով և ուրախութեամբ կ'օգնէին ուստադատարար բանակին:

Շարաթ կէսօրին էր որ Էրզրում հասանք, ուր Արսէնը թիֆոյէ բռնուեցաւ. հազիւ թէ ոտքի ելած էր երեք շաբաթէն, երբ Զեհոբն ու Արաքսն ալ նոյն հի-

ւանդութեամբ ինկան անկողին: Օգը խիտ ու ցուրտ էր, և մենք չունէինք անհրաժեշտ միջոցները մեզի պաշտպանելու համար. կիսամերկ վիճակի մը հասած էինք գրեթէ, և տեսնելով որ մէկիկ մէկիկ կը հիւանդանանք, որոշեցինք, ես, Երուսաղը, Արսէնը, Ալիան ու Արմինէն թիֆլիս անցնել, ուր գոնէ օգը մեղմ պէտք էր ըլլար, և ուրկէ անգլիական և ամերիկեան հիւպատոսներուն միջոցաւ պիտի կրնայինք յարաբերիլ քեզի հետ: Արաքսն ու Զենոբը 40 օրի չափ մնացին Էրզրում, ու իրենց ապաքինումէն անմիջապէս յետոյ եկան միացան մեզի՝ թիֆլիսի մէջ, և որոնց ժամանումին զուգարկապէս քու հետագիրդ:

Հոս բազմաթիւ բախտակից Հայեր կը փախաքին Ամերիկա անցնել և կ'աշխատին անցալրի համար: Մենք ալ մտադիր ենք կամ Եգիպտոս քեզի գալ և կամ Ամերիկա անցնել, համաձայն քու թեւադրութեանը և բոլոր յարմարութեան:

Այս տեղեկագրին հետ կը զրկեմ քեզ իմ լուսանկարս, ինչպէս նաեւ մեր ամբողջինը, և ուր դուն ու Արմինէն կը պակսիք միայն. անոնցմէ մին կը պատկերացնէ մեր քիւրտի տարազով ծպտուած վիճակը, և միւսը աչնպէս՝ ինչպէս որ կ'ապրինք հիմա:

Բոլոր հայ լրագիրները մեզմէ ուղեցին մեր ճամբորդութեան մանրամասնութիւնները, բայց չի տունիք, քեզի վերապահած ըլլալով զանոնք: Միայն համառօտ կերպով նկարագրութիւն մը յանձնեցի «Հայկական Շտապի Պիւրօ»ին:

Հիմակ անձկազին կ'ապասենք տարիներու մեր կարօտը ձեզմէ առնելու, և այն առնն գիշերներ լուսցրնել պէտք պիտի ըլլայ պատմելու համար թուրքերու և գերմաններու գործած ահաբեկի ոճիրներու մանրամասնութիւնը, Հայ ժողովուրդը ազգովին ընաճընջելու համար...:

* * *

Վերջացնելէ առաջ, քիչ մըն ալ սիրածդ Տիար պէքերի վրայ պատմեմ. բայց պէտք է զօրութիւն և քաջութիւն ունենաա դիմանալու լսածներուդ և կարգացածներուդ՝ որոնք Տիարպէքերէն իյարբեղդ գաղանի քովս եկող լրագրներէ, ինչ գէս նաեւ ամերիկեան միախոնարներէ ու Տիարպէքերի մեր անգլ. հիւպատոսութեան պատուէ թարգման Տքթ. Ոսկեան թօփալեանէ լսած և նօթագրած եմ:

Տիարպէքեր վիլայէթը գծոյքի գեհն, իսկ քաղաքը Հայու արեան լիճը եղած էր: Զըլգատեան Մը կըրտիչ վարդապետը (Տիարպէքերի փոխ-առաջնորդ) քանի մը քահանաներով, ողջ ողջ այրած են լանտին ներսի բակին մէջ, վրանին կազ թափելով: Հնչակեան կուսակցութեան պես և «Մէճլիսը Մէպուսան»ի անգամ Ստեփան էֆ. Զրաճեան և իր զաւակներէն մին կախած են, իսկ կիներ Տուսու իյաթուն ողջ ողջ քերթած մորթաղերծ ըրած են: Դաշնակցական շէֆ Միհրան Պօսթանճեանը (ընթացաւարտ Եփրատ գօլէճի) բանտին մէջ տաքցուած պայտ մերկ սրտին դամելով չարաչար մեռցուցած են: Վիլայէթի թարգման և Հ. Բ. Ը. Միւթեան քարտուղար՝ Տիգրան էֆ. Իլվանեան, նաեւ Ստեփան էֆ. Մաթոսեան՝ Բարեգործականի վարչ. ժողովոյ կարեւոր մէկ անդամը (երկուքն ալ Ռամկաւար) նոյնպէս բանտին մէջ տաքցած պայտ դամելով ոտքերնուն, չարչարելով սպաննած են: Տօքթ. Ոսկեան թօփալեան յաջողեցաւ ինքզինք իյարբեղդ ձգել. տեսայ զինք, երկա՛ր խօսեցանք...: Շատ ջանաց ամերիկեան հիւանդանոցը մնալ, բայց իշխանութիւնը զինք Էրզրում զրկեց, ուր մահացաւ: Ասոր կինը Շամիր և քեհնին վիքթոր (կին Ստեփան Մաթոսեանի) կ'ստիպեն

Թրքմանալ, բայց անոնք քաջութեամբ կը մերժեն, ըսելով լիտի դահիճներուն. «մենք կ'ընտրենք բազմակից ըլլալ մեր ամուսիններուն և մենք չայ-Վրիստոնեայ, քան թէ ամուսնանալ ձեզ՝ մեր էրկիներուն և չայ ազգին մարդասպաններուն հետ»։ Կ'երթան իրենց փոքրիկներով, և տարագրութեան, աքսորի, ճամբուն վրայ մարտիրոս կ'ըլլան իրենց տառապանքի ընկերներուն հետ։ Տքթ. Ո. Թօփալեանին է. զաւակը թուրքերու քոլն է։ Մարտիրոսացած են նաև Մարիամ Խաթուն Նաճարեան (քոյր) Բողոքալանաց աղագետ Տքթ. Կ. Փիլիմոնեանին, որ արդէն անգամալոյծ պառկած էր, Պուրսալի թումա խաթուն, Ասլանը և կինը Մարիցան, Խոճայենք, Պոյաճեանք և բոլորը։

Չայ բողոքական 300 ընտանիքէ ողջ մնացեր են միայն քանի մը տուն։ Չարչաֆճի Ղազար, Ստեփան հայրիկ, Սլքեցի Ղարիպոյ, Հոգոյեան թուման և իր էրկիք. վերջի երկուքը չղիմանալով իրենց չուրջ տեսածներուն խենթեցած են։ Քանի մը հասաւ չայնեցի խեղճ արհեստաւորներ (հիւսն) ողջ են։ Խոճայենց, Պոյաճեան, ծերունի մայրիկը Մ. ողջ է, և Կարապետ աղային զաւակներէն Մ. և Պ. իր քոլն են ի Տ. քաղաք, սակայն Ա., Բ. և Պ. քուած են աքսոր չ. քաղաքը։

Վեր. Յակոբ Անտոնեան թէեւ կը յաջողի չարաթը 100 ոսկի տալով, 7 չարաթ (700 ոսկի կուտայ) ուշաջընել իր տարագրումը, յուսալով որ մինչեւ այն տեսն սեւ ամպերը կը վարատին և յուսոյ արշալոյսը կ'երեւնայ արեւելեան հորիզոնին վրայ. բայց աւաղ ոչինչ... և ինքն ալ յետոյ, 80ամեայ ծերունի, կը խառնուի տարազիր-աքսորականներու կարաւանին, և կը քուռի անձանթին, մութին...։

Տիարպէքիրցին թէեւ յաջողեր է քիչ մը ատեն ինքնապաշտպանութեան սուրբ գործին մէջ և իր մոր-

թը ըստ կարելոյն սուղ ծախել... բայց յետոյ ջախջախուած, քար ու քանդ եղած է ամէն բան։ Բոլոր հարուստները, վաճառականները, մտաւորականները և աչքի զարնող ամէն անձ թանաքակուեցան։ Անոնցմէ ոմանք ողջ ողջ մորթաղերձ եղան, ոմանց վրայ կաղ թափելով վտանցին, ոմանք ձիերու պէս պայտեցին ուրքերէն ու կուրծքէն, շատեր գնդակի բռնուեցան, ուրիշներ կախուեցան...։ Աքսոր քշուողները ճամբուն վրայ սպաննուեցան(*)։ Տիգրիսը իր փրփուր ալիքներուն մէջ՝ բազում մարտիրոսացած սուրբ կոյսերու, փափկասուն հարսերու, երախաներու և ամէն կարգի ու հասակի դիակներ ծածկեց...։ Եփրատն ու Տիգրիսը հայու արեամբ ներկուեցան օրեր ու ամիսներ...։

Վերջին դրուածք մըն ալ պատմեմ ու լրացնեմ նաւաւս։

Աքսորի ու տարագրութեան անիծապարտ ճամբուն վրայ, աղջիկներ ու հարսեր, անծածկոյթ, ծառերու կը կապեն, մէկ ոտքը մէկ ծառին՝ միւս ոտքը ուրիշ ծառի մը, և երբ անոնք ամօթի ու ցաւի հոգեկան գալարումներով կը պրկուին ու կը տառապին... ո՛հ Լպիրշ, պիղծ, անօրէն գազանները կը խաղան անոնց հետ և ամէն պղծութիւն գործելուն վերջ՝ այդ վիճակին մէջ՝ թուրով կը ճեղքեն մէջտեղէն...։

Ալ ի՛նչ կերպով և ի՛նչ պատմեմ՝ չեմ գիտեր. բոլոր այրերը, կիները և աղջիկները որոնք ողջ մնացած են, բացի քանի մը տուներէ, թուրքերու քով ծառայ և աղախիններ են։ Անոնց ամէն գործերը ձրի ընելով

(*) Արհ. Անդրեաս Չեկաբեան, Առաջնորդ Տիարպէքիրի չայ-Կարդիկներու, Գազապեան ընտանիքի և իր յաւնուանութեան միւս բոլոր հարուստ և ազդեցիկ մարդոց հետ մարտիրոս եղան ախորի նամբուն մեջ և Տիգրիսը քափուեցան։

հանդերձ՝ վարձքերնին է նեղութիւն, տանջանք, անօթութիւն, անարգանք, նախատինք ու ծեծ.

Սիրելիք իմ, Աստուծոյ կրակն էր որ թափած էր Հայուն վրայ և հայրենիքը, Տիգրիսի ու Եփրատի զրահատալայրը, մեր պտղեղանական օճախը, Սողոմ-Գոմորի հրաբորբոք տեսարանը հագած էր: Ու է է մարդ չկրնար վրէժ լուծել, բայց միայն Աստուած: Ահաւոր օրեր էին, բառին բովանդակ նշանակութեամբ:

Պէտք է ըսեմ որ ջարդերը, կոտորածները, աքսորը ու տարագրումը և յարակից խնդիրներն ու զեպքերը այնպիսի սիսեմաթիկ կերպով տեղի կ'ունենային որ անհնար է հաւատալ թէ միայն թուրք մտքի ծնունդն ու գաղափարը ըլլան: Ասոնք մարդասպան բոլորները, քալանքի գողեր և աւաղակներ են: Ուրիշ վերին նենգամիտ ուժ մը կար, գլուխ մը, որ կը վարէր թուրք մեքենան հեռաւոր նպատակի մը համար: Թուրքերը՝ այդ ուժը կը կոչէի «թալիմ Ալաման», իսկ քիւրտերը՝ «ազլէ Ալաման», Գեմսնին խելք:

Վ Ե Ր Ջ Ա Ր Ա Ն

Վերջացնելէ առաջ, ահա այն դիտողութիւնները, զոր ընել պիտի ուզէի հոս:

Թուրք կառավարութիւնը երբեք չպիտի կրնար Հայերը բնաջնջելու իր դիւային ծրագիրը գործադրել, եթէ Հայ կուսակցութիւնները իրապէս, իր երեսակայած ապստամբութիւնը իրագործելու հետամուտ եղած ըլլային, և կամ նախօրօք՝ ամբողջ երիտասարդութիւնը կոտորակած չըլլար, աքսորով կամ գործաւորներու բանակին մէջ աննկելով զայն: Այս պատճառաւ զէնք կրող ոյժ չկար ինքնապաշտպանութեան համար:

Տեղահանութեանց սկիզբն էր. երեք Հայ Աւայիրներ, որոնցմէ մէկը վրանաբնակ է, միւսը կէս վրանաբնակ և երրորդը նստակեաց, իրենց քիւրտ գրացիներու բարեացակամութեանն օգտուած՝ ինքնապաշտպանութեան դիմելին և մինչեւ այսօր կը դիմադրեն հերոսաբար: Ասոնք ամէնն ալ Հայեր են և հետեւեալները. Թաեւն, Սօրան և Խալդա (ձեր հայրենական աշայիրը). իրենց հարեւան քիւրտերն ալ միայն իրենց հետ: Որքան բարեբախտ պիտի ըլլայինք, եթէ առաջուց Հայերը մեր կողմերու, նաև Տէրսիմի քիւրտերուն հետ միութեան և համերաշխութեան կողմը հաստատած ըլլային: Այս պարագային իյարբերդի և Տիարպէքիւրի, թերեւս ալ ուրիշ վիլայէթներու Հայութեան գլխուն եկած այս ահաւոր աղէտը կամ չպիտի պատահէր և կամ թեթեւ պիտի ըլլար:

Հետեւեալ մանրալէպը գողափար կազմել պիտի տայ քեզ, թէ տեղաւոր Հայերը փառաւոր դիմադրութիւններ ըրին: Տիարպէքիւրէն Բ. Գ., Ո. Թ., Մ. Կ., և կած էին իյարբերդէ. երբ հարցուցին ինծի թէ ի՞նչ ընեն՝ եթէ ուրիշ տեղեր գործադրուած խեղճութիւն.

ները թուրքերը սկսին նաեւ հոն: Պատասխանս եղաւ առանց այլեւայլի. «Իմադրեցէ՛ք բոլոր ձեր միջոցներով. ինքնապաշտպանութիւնէ զատ ուրիշ եւք չկա՛յ, հակառակ պարագային անցէ՛ք Տէրսիմ»: Եւ իրօք դիմադրեցին. ու անոնք միայն ապատուեցան կոտորածէն, որոնք կրցեր էին փախչելով ապաստանիլ Տէրսիմ, Խիան, Մօզկան, Խալզա, Պօհլթան և Միլլի աշիրէթները՝ նախօրօք գաղտնի եղած կարգադրութեան մը համաձայն:

Թուրքերուն ընդհանուր կարծիքին համաձայն տեղահանութեանց և կոտորածներու պատասխանատուութեան կարեւոր բաժին մը ունին Գերմանները, որոնց միախօսարներն անգամ անմասն չեղան, երդումներով և ստապատիր խոստումներով զինաթափ ընելով խեղճ ժողովուրդը:

Խարբերդի և Տիգրանակերտի հայ ժողովուրդը իրաւ է որ նահատակուեցաւ ու կոտորուեցաւ ամէնէն խժողով միջոցներով, անթաղ ու առանց գերեզմանի ալ մնաց, քայց մահուան արհաւիրքին մէջ ժպիտը շուրթներնուն ամէնքն ալ յոյսն ու հաւատքը ունեցան, թէ վաղը Հայաստնը բոլորովին ազաւս պիտի ըլլայ վերապրող ողջսյն հայերուն համար...:

Ընդ միշտ սիրով և յարգանքով

ԵՍԹԵՐ ԹՈՎՄԱՍ ՄԿՐՏԻՉԵՍՆ

Թիֆլիս, 1917.

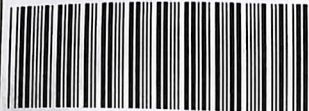

0000532

4436

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0000532

ԳԵՆ Ե՝ ԳՐԾ. ԻՐԼՁ

Ապրիլի 16-ին 1916